Tidsskrift for levekår og livsstil

Nordmenns økonomi:

På kjøretøyet skal storfolk kjennes

Statistisk sentralbyrå
Statistics Norway

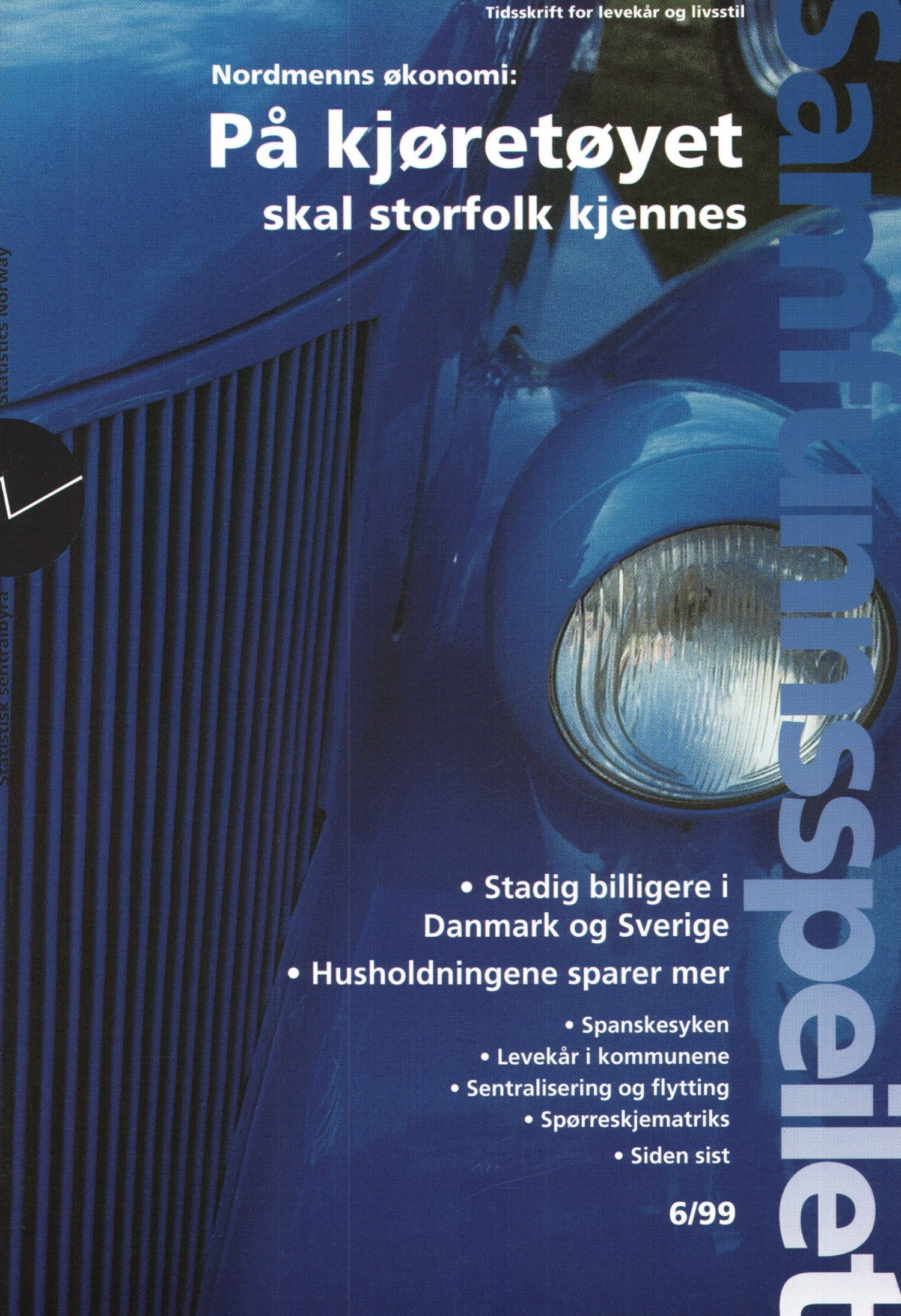

- Stadig billigere i Danmark og Sverige
- Husholdningene sparer mer

- Spanskesyken
- Levekår i kommunene
- Sentralisering og flytting
- Spørreskjematriks
- Siden sist

6/99

Samfunnsspeilet

Eva Birkeland, Elin Skretting Lunde, Berit Otnes og Åsne Vigran

Eldre i Norge

Eldre i Norge beskriver levekårene for eldre i Norge mot slutten av 1990-tallet, og utviklingen i levekårene de siste 10 årene. Den gir oversikt over den tallmessige utviklingen i eldrebefolkningen fra 1930 og framskrevet til 2050, og beskriver inntekt og andre økonomiske ressurser, helse, bruk av pleie– og omsorgstjenester, boforhold og aktiviteter for ulike grupper av eldre sammenliknet med middelaldrende.

Utviklingen av yrkesaktivitet og trygdebruk for unge eldre (aldersgruppen 60-66 år) er også beskrevet.

Publikasjonen er tilsalgs hos alle bokhandlere. Den er utgitt i kommisjon hos forlaget Ad Notam Gyldendal. Boka kan også bestilles fra:

Statistisk sentralbyrå
Salg- og abonnementservice
2225 Kongsvinger

Telefon: 62 88 55 00
Telefaks: 62 88 55 95
E-post: salg-abonnement@ssb.no

ISBN: 82-537-4718-7
ISSN: 0804-3221
Pris: kr 140,- inkl. mva.

Statistisk sentralbyrå
Statistics Norway

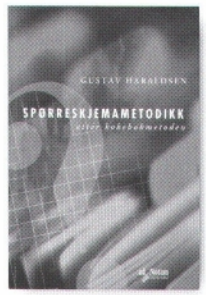

Innhold

Inntekt og bil: På kjøretøyet skal storfolk kjennes **2**
Mads Ivar Kirkeberg

Solide husholdninger sikrer framtida **11**
Britt Justad

Prisnivå på mat, drikkevarer og tobakk: Forskjellen mellom Norge og nabolandene øker **17**
Pål Bakken og Katharina Henriksen

Spanskesyken i Norge: Kostnadene og konsekvensene **22**
Svenn-Erik Mamelund

Indeks for levekårsproblemer – hva kan den si oss? **32**
Harald Tønseth

Innenlandsk flyttemønster 1977-1998: Grå og grønne bølger **37**
Jørgen Carling

Kunsten å lage et spørreskjema **43**
Gustav Haraldsen

Siden sist **47**

Samfunnsspeilet
Nr. 6/1999 - 13. årgang

Redaksjon: Johan-Kristian Tønder (ansv. red.), Dag Ellingsen *(dae@ssb.no)* (red.), Mads Ivar Kirkeberg, Ragni Hege Kitterød, Berit Otnes, Agnes Aall Ritland, Harald Tønseth.
Redigering: Kirsten Aanerud, Liv Hansen, Anne Skarateppen, Åshild Vestaberg, Audhild Iren Øverby.
Design/Omslag: Siri Elisabet Boquist.
Trykk: Grønlands Grafiske. **Priser:** Pr. år kr 280,- (institusjoner), kr 190,- (private). Enkeltnr. kr 50,-.
Internett: Utdrag fra Samfunnsspeilet publiseres på Internett.
Webadresse: http://www.ssb.no
ISSN 0801-7603. ISBN 82-537-4745-4.

Artikler i tidsskriftet kan ikke uten videre tas som uttrykk for Statistisk sentralbyrås oppfatning.

Ved bruk av stoff fra tidsskriftet, oppgi kilde: Samfunnsspeilet/Statistisk sentralbyrå.

Omslagsfoto: Kent Klich/Samfoto
Illustrasjonsfoto: S. 3: O. Lindstedt/Samfoto, s.7: Gunnar Vågdal, s.9: Finn Aasum/Samfoto, s.25 og s. 26: Trøndelag Folkemuseum, s.39 og 40: M. Andersson/Samfoto

Inntekt og bil:

På kjøretøyet skal storfolk kjennes

Mads Ivar Kirkeberg

Hjemme hos familier med høye yrkes- og kapitalinntekter er muligheten stor for å finne en Mercedes eller BMW i garasjen. Hos familier med lave inntekter er sjansen større for at det er en Lada eller Skoda som står parkert. Myten om bilen som et av de viktigste symbolene i samfunnet for å vise andre din velstand, blir langt på vei bekreftet i denne artikkelen.

Dette århundret har fått mange betegnelser. Flere har valgt å kalle det for bilens århundre, og det med god grunn. Det er ingen overdrivelse å hevde at bilen fremstår som en av de beste kandidatene til å symbolisere det 20. århundrets sivilisasjon – på godt og på vondt. Et århundre med bilisme har vært en kontinuerlig demonstrasjon av hvordan verden har gjort fremskritt, både hva gjelder kvalitet og ikke minst kvantitet (Ruiz 1984). I 1899 var det kun registrert to motorkjøretøyer i Norge som var i bruk (Bertheau og Krogsæter 1988), mens det nå 100 år senere er registrert om lag 1,8 millioner biler i dette landet. Man kan derfor trygt si at bilen er gått fra å være et leketøy for overklassen til å bli et allemannseie.

Fremdeles et statussymbol

Men fortsatt er det slik at bilen er et av de viktigste statussymbolene i samfunnet. Hvilken type bil man kjører, eller ikke kjører, kan ofte reflektere det inntrykket man ønsker at omverdenen skal ha av en. Nå må det allerede innledningsvis understrekes at det er store forskjeller i folks forhold til det å eie og kjøre bil. Mange er ikke det minste bilinteresserte, og betrakter kun bilen som et nyttig fremkomstmiddel mellom punkt A og B. Andre igjen har et nesten religiøst forhold til bilen sin og legger ned mye penger i sin hobby. I denne artikkelen skal vi se litt nærmere på om vi klarer å finne noen spesielle kjennetegn ved eiere av ulike typer biler, med spesiell vekt på bileiernes inntektsforhold. Er det slik at familier med høye inntekter kjører dyre og eksklusive biler, eller sagt med litt andre ord, er det noe sannhet i det gamle ordtaket "På kjøretøyet skal storfolk kjennes"?

Innledningsvis er det viktig for leseren å være oppmerksom på at den versjonen av Vegdirektoratets kjøretøyregister som er benyttet i denne artikkelen, ikke inneholder opplysninger om de ulike modellene innenfor hvert enkelt bilmerke. Det er for eksempel ikke mulig å skille på en Mercedes 500 SEC og en Mercedes 190 E eller en Opel Omega og en Opel Kadett for den saks skyld. Man bør ikke ha så store kunnskaper om bil for å vite at forskjellen på ulike modeller innenfor samme bilmerke langt fra er uvesentlig. Et annet forhold er at mange familier har mer enn én bil. I slike tilfeller er den senest registrerte bilen valgt som familiens hovedbil, heretter kalt familiens bil nr. 1[1]. Man bør også være oppmerksom på at tallene i denne artikkelen i liten grad omfatter firmaeide personbiler og leasede personbiler siden de fleste av disse bilene ikke vil være registrert på en person, men på et firma (se ramme).

I denne artikkelen har vi valgt å se på biler som er førstegangsregistrert i perioden 1990-1997 for å korrigere for at ulike biler til dels har svært ulik levetid. Mercedes personbil hadde for eksempel i 1997 en gjennomsnittsalder ved vraking på 21,3 år. Til sammenligning var gjennomsnittsalderen for Skoda bare 13,1 år da den ble tatt ut av trafikken. (Statistisk sentralbyrå 1998).

Porsche for de få...

En oversikt over inntektsforholdene til familier med registrert personbil viser at det, ikke uventet, er store forskjeller mellom hva slags bil familien kjører og hvilket inntektsnivå familien har.

Familier med Porsche må trygt kunne sies å være en relativt eksklusiv gruppe i dette landet. Bare 29 familier har en slik type bil registrert i perioden 1990-1997.

Tabell 1: **Inntektsregnskap for familier med bil nr. 1 førstegangsregistrert i 1990-1997. Gjennomsnittlig beløp. 1997. Kroner**

Bilmerke	Gjennomsnitt per familie: Yrkesinntekt	Kapitalinntekt	Overføringer	Inntekt etter skatt	Antall biler/ familier
I alt	**370 600**	**47 100**	**70 600**	**350 300**	**538 464**
Porsche	558 900	5 326 800	77 600	3 739 000	29
Jaguar	639 300	2 031 800	101 300	2 125 100	142
Land/Range Rover	522 900	425 600	63 400	713 500	985
BMW	523 400	200 800	43 800	540 400	9 573
Ford USA	436 300	239 000	58 000	526 000	322
Mercedes	465 900	156 000	58 900	479 300	14 358
Alfa Romeo	518 500	134 700	35 800	477 300	245
Audi	482 500	124 600	52 800	466 000	17 713
Saab	501 100	98 400	66 100	462 400	8 327
Chrysler	435 700	80 700	63 500	413 900	4 497
Volvo	442 800	63 500	63 400	402 900	28 695
Lancia	464 400	47 500	49 100	388 500	84
Volkswagen	399 600	53 500	63 500	366 800	68 821
Citroën	374 900	43 600	72 800	350 900	13 443
Fiat	342 800	64 100	71 900	349 300	4 058
Peugeot	374 400	40 900	65 700	345 300	24 774
Honda	365 500	44 300	70 900	342 800	14 835
Subaru	314 100	57 900	95 900	338 000	6 948
Ford	372 700	27 700	68 100	337 500	53 886
Renault	378 800	26 800	65 400	337 500	14 437
Mitsubishi	343 800	29 600	77 800	326 400	29 562
Opel	356 700	23 000	69 800	324 200	62 011
Suzuki	324 600	34 600	74 100	315 300	6 418
Daewoo	333 900	15 800	71 300	309 500	1 539
Toyota	320 500	25 300	81 500	309 500	57 014
Datsun/Nissan	324 000	24 800	75 500	309 000	31 435
KIA	315 900	14 800	80 000	303 300	3 028
Mazda	312 300	22 800	80 000	301 800	30 663
Huyndai	309 800	17 100	80 200	299 500	16 734
Skoda	269 300	15 000	90 400	277 500	4 588
Daihatsu	242 500	14 300	92 600	259 800	2 944
Lada	170 100	9 200	111 700	223 600	1 541
Andre bilmerker	397 300	119 900	62 300	415 000	4 815

Gjennomsnittlig inntekt etter skatt for disse bileierne var i 1997 drøye 3,7 millioner kroner. Jaguar ser også ut til å være et bilmerke som foretrekkes av folk med høyere inntekt. De 142 familiene med Jaguar hadde en gjennomsnittsinntekt på i overkant av 2,1 millioner kroner. Et godt stykke lenger ned på inntektsskalaene treffer vi på eierne av Land Rover eller Range Rover med omlag 700 000 kroner i inntekt. BMW- og Mercedes-eiere har gjennomsnittsinntekter fra i underkant av en halv million kroner og oppover. Disse tyske bilmerkene har også en relativt stor utbredelse. Henholdsvis 9 573 og 14 358 familier har en BMW eller en Mercedes som sin bil nr. 1.

Litt interessant er det å legge merke til at amerikanske biler er relativt populære i Norge. Faktisk viser undersøkelser at ikke i noe annet land i Europa selges det så mange "dollarglis" i forhold til totalmarkedet som i Norge (Moberg 1999a). For eksempel hadde de 4 497 familiene med Chrysler en inntekt på 414 000 kroner i gjennomsnitt. Nordmenn liker også godt svenske biler. Henholdsvis 8 327 og 28 695 familier har en Saab eller Volvo i garasjen. Saab-eierne har høyest inntekt med 462 000 kroner sammenlignet med 403 000 kroner blant Volvo-eierne.

...Volkswagen for de mange

Volkswagen må sies å bære sitt navn med rette. Dette er folkets bil.

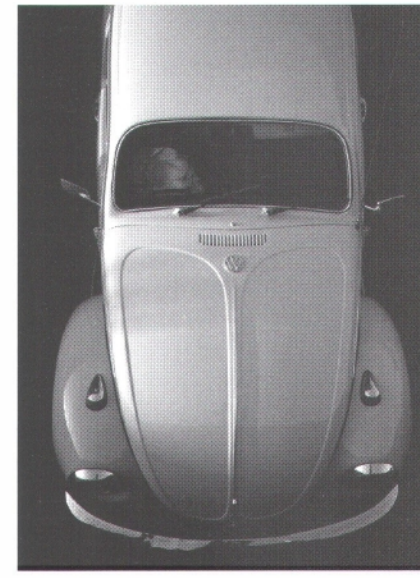

I underkant av 69 000 familier har en Volkswagen som sin bil nr. 1. Gjennomsnittlig inntekt for disse var 367 000 kroner. Tilsvarende inntektstall for de 62 000 familiene med Opel var 324 000 kroner. De 54 000 familiene med Ford som sin bil nr. 1 hadde 338 000 kroner i gjennomsnittlig inntekt etter skatt i 1997.

Familier med Lada har de laveste gjennomsnittlige inntektene, sammen med eiere av Daihatsu, Skoda og Huyndai. Familier som eier disse typer biler, har en gjennomsnittlig inntekt etter skatt på under 300 000 kroner.

Datagrunnlag og definisjoner

Inntektsopplysningene som er benyttet i denne artikkelen, er hentet fra den registerbaserte inntektsstatistikken for inntektsåret 1997. Inntektsregisteret er en sammenkopling av flere ulike administrative registre, blant annet ligningsregisteret, selvangivelsesregisteret, lønns- og trekkoppgaveregisteret, sosialhjelpsregisteret, Statens lånekasse for utdanning, Husbankens bostøtteregister og registre i Rikstrygdeverket. Ved hjelp av opplysninger fra disse registrene beregnes inntekt etter skatt.

Inntekt etter skatt er et mye benyttet inntektsbegrep for å kunne måle en husholdnings eller en families økonomiske ressurser[2]. Inntekten beregnes ved å legge sammen familiens yrkesinntekter, kapitalinntekter og diverse overføringer som for eksempel barnetrygd, arbeidsledighetstrygd, diverse ytelser fra folketrygden, sosialhjelp med videre. Fra dette trekkes familiens utlignede skatt[3].

Statistikken omfatter bosatte personer per 31.12.97. Disse personene er koblet mot Vegdirektoratets kjøretøyregister på samme tidspunkt. Per 31.12.97 var det registrert 1 757 007 personbiler med påmontert skilt. Ved kobling av inntektsregisteret og kjøretøyregisteret finner en kobling for 1 581 486 personbiler. Manglende kobling på de resterende 175 521 bilene skyldes ufullstendige opplysninger om fødselsnummer i kjøretøyregisteret. Dette vil i stor grad være leasing- eller firmabiler som ikke står registrert på en person, men på et firma.

Gruppering av personer til familier er foretatt ved hjelp av et familienummer som er knyttet til hver enkelt person. Familienumrene blir holdt løpende à jour ved meldinger om vigsler, skilsmisser, dødsfall, flyttinger med videre. En enslig person blir regnet som en egen familie i statistikken. Samboerpar med særkullsbarn (ingen felles barn) og samboerpar uten barn regnes som to familier.

I familier med flere enn én bil er den senest registrerte bilen valgt som familiens hovedbil, i artikkelen kalt familiens bil nr. 1. Hvis ikke annet er spesielt nevnt i teksten, ser vi kun på biler førstegangsregistrert i perioden 1990-1997.

Til sammenligning var gjennomsnittlig inntekt etter skatt for alle familier med bil nr. 1 registrert i perioden 1990-1997 drøye 350 000 kroner i 1997.

Høye yrkesinntekter og...

La oss nå se litt nærmere på de ulike typer inntekt til ulike bileiere. Yrkesinntekt er summen av lønnsinntekt og netto næringsinntekt fra selvstendig virksomhet. Igjen er bildet relativt tydelig. Familier med høye yrkesinntekter kjører dyre og eksklusive biler. Høyest gjennomsnittlig yrkesinntekt finner vi blant eierne av Jaguar med 639 000 kroner. Familier med Porsche, BMW, Land/Range Rover, Alfa Romeo og Saab har også gjennomsnittlige yrkesinntekter på mer enn en halv million kroner.

Det er litt interessant å legge merke til at selv om lønnsinntekt utgjør hoveddelen av yrkesinntekten, så er innslaget av næringsinntekter også relativt høyt blant eiere av mer eksklusive bilmerker. Blant Jaguareierne utgjør netto næringsinntekt i gjennomsnitt mer enn én tredjedel av yrkesinntekten. Tilsvarende andeler for Porsche- og Mercedeseierne er 21 og 23 prosent.

Til sammenligning utgjør gjennomsnittlig yrkesinntekt 370 600 kroner for alle familier med bil registrert i perioden 1990-1997. Netto næringsinntekt utgjør 10 prosent av denne inntekten.

Igjen finner vi Lada, Daihatsu og Skoda med de laveste gjennomsnittstallene. Gjennomsnittlig yrkesinntekt overstiger her ikke 270 000 kroner. Innslaget av næringsinntekt er heller ikke spesielt høyt med omlag 7 prosent av total yrkesinntekt.

...høye kapitalinntekter er lik dyr bil

Det er ikke bare høye yrkesinntekter som kjennetegner de familiene som kjører dyre biler. Kapitalinntektene ligger også godt over gjennomsnittet. Kapitalinntekter er blant annet renteinntekter og aksjeutbytte. Gjennomsnittlig hadde familier med bil registrert i perioden 1990-1997 om lag 47 000 kroner i slike inntekter i 1997. Til sammenligning hadde familier med Porsche og Jaguar henholdsvis 5,3 og 2,0 millioner kroner i gjennomsnittlig kapitalinntekt. Nå må det understrekes at på grunn av de relativt få familiene som eier denne type biler, så kan noen familier med svært høye inntekter trekke opp gjennomsnittstallene mye. Hvis vi studerer Mercedes og BMW, ser vi også her at kapitalinntektene ligger relativt høyt med henholdsvis 156 000 og 201 000 kroner, eller med andre ord tre og fire ganger så høyt som gjennomsnittet totalt.

Familier med Audi, Saab, Chrysler, Fiat, Volvo, Subaru og Volkswagen har gjennomsnittlige kapitalinntekter på mer enn 50 000 kroner. Mens familier med Huyndai, Daewoo, Skoda, KIA og Daihatsu har kapitalinntekter på under 20 000 kroner i gjennomsnitt. Desidert lavest gjennomsnittlig kapitalinntekt har familier med Lada med kun 9 200 kroner, eller for eksempel under 5 prosent av kapitalinntektene til familier med BMW.

Mest overføringer til familier med Lada og Jaguar

Hvis vi betrakter overføringer som inntektskilde, blir rangeringen snudd litt på hodet. Nå er det familiene med Lada som har de høyeste

Figur 1: **Gjennomsnittlig yrkesinntekt, etter noen utvalgte bilmerker. 1997. 1 000 kroner**

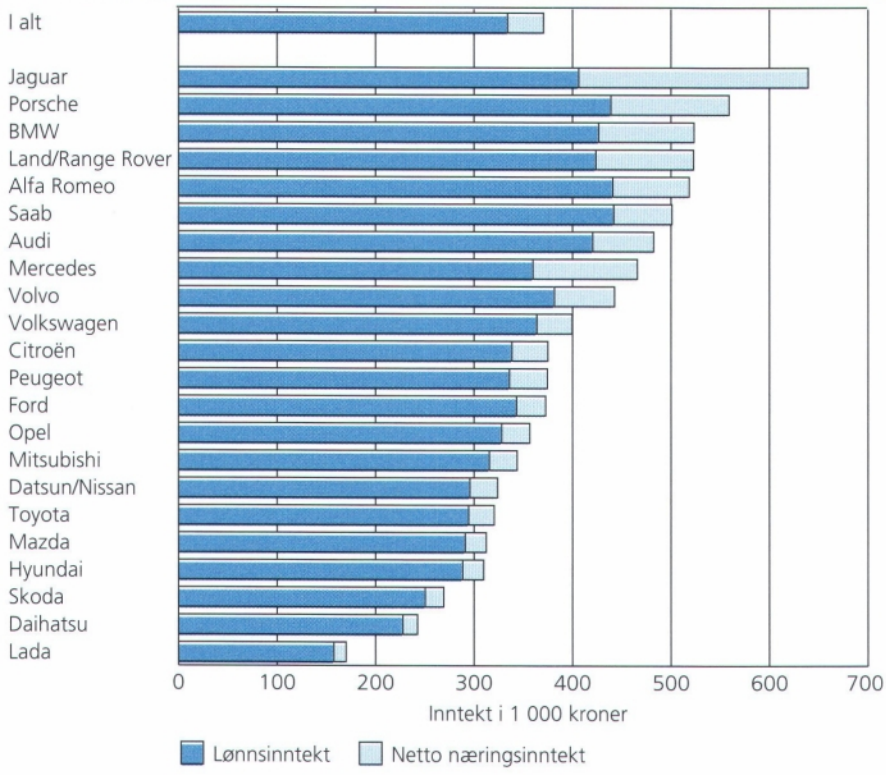

Kilde: Registerbasert inntektsstatistikk 1997

Tabell 2: **Andel familier med bil nr. 1 førstegangsregistrert 1990-1997, etter desilfordelt inntekt etter skatt per forbruksenhet (EL=0,5). 1997. Prosent**

	Inntekt etter skatt per forbruksenhet (EL=0,5)			
	Desil 1	Desil 2-5	Desil 6-9	Desil 10
I alt	**10**	**40**	**40**	**10**
Porsche	10	17	7	66
Jaguar	10	12	15	63
Ford USA	10	31	33	26
Alfa Romeo	5	27	43	25
BMW	6	25	45	24
Mercedes	6	25	45	24
Land/Range Rover	8	25	43	24
Lancia	6	19	52	23
Saab	4	26	49	21
Audi	5	29	46	20
Chrysler USA	7	32	46	15
Volvo	6	34	46	14
Volkswagen	8	39	41	12
Honda	9	37	42	12
Citroën	9	37	43	11
Peugeot	10	40	40	10
Subaru	14	41	35	10
Fiat	13	42	36	9
Renault	10	39	42	9
Ford	9	43	40	8
Datsun/Nissan	13	44	36	7
Mitsubishi	10	44	39	7
Opel	10	44	39	7
Toyota	12	44	37	7
Suzuki	13	45	35	7
Daewoo	12	46	36	6
KIA	13	46	35	6
Mazda	13	44	37	6
Hyundai	13	46	36	5
Daihatsu	22	47	27	4
Skoda	19	47	30	4
Lada	33	46	19	2

tallene. Gjennomsnittlig mottok disse 1 541 familiene 112 000 kroner i overføringer. Hoveddelen av dette kom i form av ytelser fra folketrygden som alderspensjon og uførepensjon, til sammen 79 000 kroner. Men også eiere av Jaguar mottar høye overføringer med 101 000 kroner i 1997. Også her kommer mye av overføringene fra folketrygden med til sammen 42 000 kroner, men tjenestepensjoner teller like mye i gjennomsnitt. Dette stemmer godt overens med det faktum at disse to bilmerkene har en relativt høy stjerne blant personer i godt voksen alder.

Eiere av Subaru, Daihatsu og Skoda mottar også mer enn 90 000 kroner i gjennomsnittlige overføringer. Tilsvarende tall for alle familier med bil registrert i perioden 1990-1997 var 70 600 kroner. Familier med BMW og Alfa Romeo mottar minst i overføringer med henholdsvis 44 000 og 36 000 kroner.

Peugeot for alle slags familier

Hittil har vi kun sett på inntektsnivået til ulike bileiere. La oss nå også se på hvordan inntektsfordelingen er innenfor de ulike bilmerkene. I tillegg prøver vi å korrigere inntekten for forskjeller i familiestørrelse ved hjelp av såkalte forbruksvekter[4]. Årsaken til at vi gjør dette er at det kreves flere økonomiske ressurser for å underholde en stor familie sammenlignet med en mindre familie. På den annen side finnes det også stordriftsfordeler ved at flere bor sammen. Hvor stor familien er, vil kunne påvirke hva slags økonomisk grunnlag familen har for å kunne anskaffe seg bil, og ikke minst hvilken type bil.

For å se på inntektsfordelingen er familiene, med bil nr 1 førstegangsregistrert i perioden 1990-1997, delt inn i ti like store grupper (desiler) etter størrelsen på inntekt etter skatt per forbruksenhet. Desil én er tidelen med lavest inntekt, mens

Figur 2: **Gjennomsnittlige overføringer, etter noen utvalgte bilmerker. 1997. 1 000 kroner**

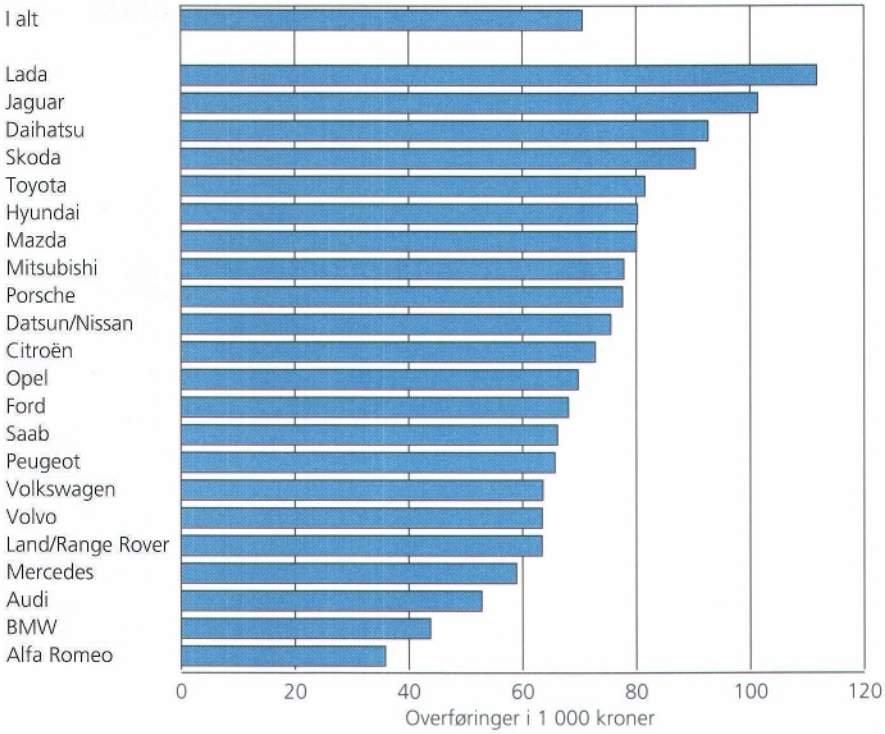

Kilde: Registerbasert inntektsstatistikk 1997

desil ti er tidelen med høyest inntekt. Dersom inntektsfordelingen innenfor hvert enkelt bilmerke hadde vært helt lik inntektsfordelingen sett under ett, ville alle bilmerkene hatt 10 prosent av sine eiere i hver desil. Som vi ser av tabell 2, er det en forbausende jevn inntektsfordeling innenfor mange bilmerker. Peugeot stiller her i en særklasse. De 24 774 familiene som har en Peugeot som sin bil nr. 1, har en inntektsfordeling som er helt på linje med fordelingen blant alle de 538 464 familiene med bil nr. 1 registrert i 1990-1997. Inntektsfordelingen er også svært jevn for eiere av Citroën, Fiat, Ford, Mitsubishi, Opel, Renault, Subaru, Toyota, Volkswagen og Honda. Dette kan kanskje tyde på at disse bilmerkene har et vidt spekter av modeller som passer lommebøker i alle størrelser?

Lada for folk med lav inntekt

Vi har tidligere sett at familier med Lada, Daihatsu og Skoda har lave gjennomsnittlige inntekter. Dette gjenspeiles også når vi ser på inntektsfordelingen for disse bilmerkene. 80 prosent, eller åtte av ti familier med Lada har en inntekt etter skatt per forbruksenhet som ligger under gjennomsnittet totalt. Tilsvarende andeler for Skoda og Daihatsu er 66 og 69 prosent. Bare to av hundre familier med Lada befinner seg blant de 10 prosent med aller høyest inntekt.

I den andre ytterkanten finner vi, ikke særlig overraskende, familier med Jaguar og Porsche. Mer enn 60 prosent av familiene med disse to biltypene har en inntekt som plasserer dem blant de 10 prosent rikeste. Men samtidig er det interessant å legge merke til at 10 prosent av eierne av disse eksklusive bilene befinner seg i det laveste inntektsdesilet. Årsaken til dette kan være at bilene er bruktimportert fra utlandet til en relativt lav pris eller at dette kanskje er selvstendig næringsdrivende med en lav inntekt i 1997 – kanskje på grunn av utgiftsføring av innkjøpt firmabil?

Familier med Alfa Romeo, BMW, amerikansk Ford, Mercedes og Land/Range Rover befinner seg også høyt oppe i inntektsfordelingen. Om lag hver fjerde familie med en slik bil har en inntekt etter skatt per forbruksenhet som plasserer dem blant de 10 prosent rikeste.

Opel og nord-trøndere

Er det noen sammenheng mellom hvor familier er bosatt og hvilket bilmerke som velges? Her har vi brutt tallene ned på fylkesnivå, og vi relaterer fortsatt tallene kun til familier som har sin bil nr. 1 registrert i perioden 1990-1997. En viktig ting å være klar over er hvordan forhandlernettet er utbygd i landet. Her er det store forskjeller mellom fylkene, spesielt for de litt mindre bilmerkene. Mange vil nok prøve å velge et bilmerke hvor de vet at de kan få god service i nærheten av hjemstedet.

Det er likevel interessant å se at det er geografiske forskjeller selv for de store bilmerkene med forhandlere spredt over hele landet. Det er ikke godt å vite hva Opel-forhandlere i Nord-Trøndelag gjør, men hva de enn gjør, så gjør de det godt. Faktum er at blant de 14 527 nordtrønderske familiene, med bil nr. 1 registrert i perioden 1990-1997, hadde mer enn hver femte familie en Opel. I Hordaland derimot står ikke Opel like sterkt, med en tilsvarende andel på om lag 8 prosent, sammenlignet med 12 prosent for

Figur 3: **Fordeling på eierens kjønn for noen utvalgte bilmerker. 1997. Prosent**

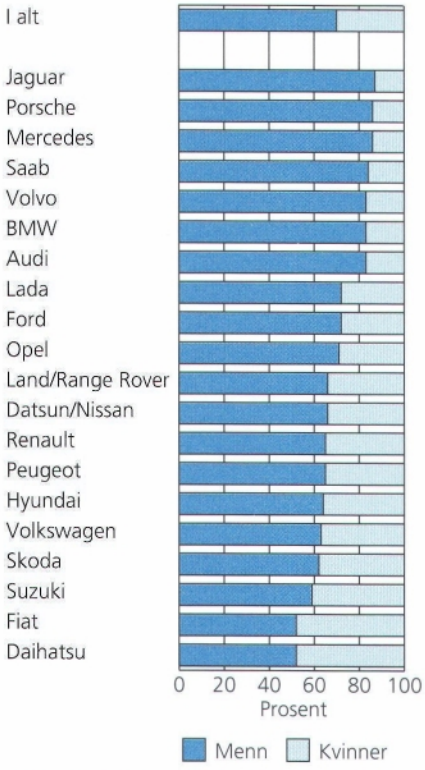

Kilde: Registerbasert inntektsstatistikk 1997

landet totalt. Men hordalendingene er glad i koreanske KIA. Faktisk så står dette bilmerket i en særstilling i dette fylket. Riktignok utgjør ikke KIA som familiens bil nr. 1 mer enn 1,5 prosent av biler registrert 1990-1997 i Hordaland, men mer enn hver fjerde KIA i landet finnes på veiene i dette vestlandsfylket.

Finnmarkingene ser også ut til å ha noen klare preferanser når bilmerke skal velges. Mitsubishi og Toyota utgjør henholdsvis 8 og 16 prosent blant familienes bil nr. 1 i Finnmark. Ikke i noe annet fylke finner vi større andeler enn dette. De tilsvarende andelene for landet totalt er henholdsvis 5 og 11 prosent. Finnmarkingen ser derimot ut til å kunne styre seg litt for bilen til den store naboen i øst. Under en tidels prosent av alle familier har en Lada som sin bil nr. 1 i Finnmark. Sammen med Sogn og Fjordane er dette den laveste andelen i landet.

Volvo for hedmarkinger

Hedmarkingen liker Volvo. Volvo er riktignok ganske jevnt fordelt utover hele landet i likhet med flere andre av de store bilmerkene. Blant familier i Hedmark har i overkant av 7 prosent en Volvo som sin bil nr. 1 sammenlignet med et landsgjennomsnitt på 5 prosent. Dette kan kanskje skyldes relativt kort reisevei til produsentlandet og dermed muligens billige reservedeler? Lada er også litt overrepresentert blant familier i Hedmark selv om bare i overkant av en halv prosent har denne som sin bil nr. 1. Familier i Buskerud har den høyeste andelen med Skoda som sin første bil med drøye 1,5 prosent sammenlignet med godt under 1 prosent på landsbasis.

Mulighetene for å se en Porsche eller Jaguar langs veien er størst i Oslo og Akershus. Mer enn seks av ti Jaguarer og Porscher har sitt hjemsted her. Om lag tre av ti Mercedeser og BMW-er finner du også i disse to fylkene.

Bil er for mannfolk, eller...?

Kjøp av bil, og alt som følger med det å ha bil, har vært og er nok fortsatt en av mannens hovedoppgaver i mange familier, men det er ting som tyder på at også dette er i ferd med å forandres litt. Flere undersøkelser viser at kvinner er en voksende kjøpergruppe, og at de ikke i samme grad som mannen lar seg påvirke av mer lettvinte salgsargumenter. Kvinner over 50 år er den kjøpergruppen i bilbransjen som vokser mest, og flere bilimportører lager salgskampanjer spesielt rettet

mot kvinner (Moberg 1999b). Andre undersøkelser viser at kvinner kjører langt mer enn tidligere. Statistisk sentralbyrås undersøkelse om personbilbruk fra 1995 viste at kvinnene sto for 63 prosent av den samlede økningen i personbilbruk målt i kjørte kilometer i perioden 1987-1995. Noen av årsakene til veksten i kvinners bruk av bil er flere kvinner i arbeid, flere barn i barnehager og en stor økning i tallet på enslige mødre (Monsrud 1997).

La oss derfor se nærmere på om det er noen bilmerker som peker seg ut som spesielt populære blant kvinner. Først må det understrekes at det kan være litt tilfeldig hvem bilen står registrert på i en familie. Ofte kan dette for eksempel være et valg ut fra hvem som har tjent opp mest bonus hos forsikringsselskapet. For alle biler førstegangsregistrert i perioden 1990-1997 har 30 prosent en kvinnelig eier. Rent

Figur 4: **Fordeling på eierens alder for noen utvalgte bilmerker. 1997. Prosent**

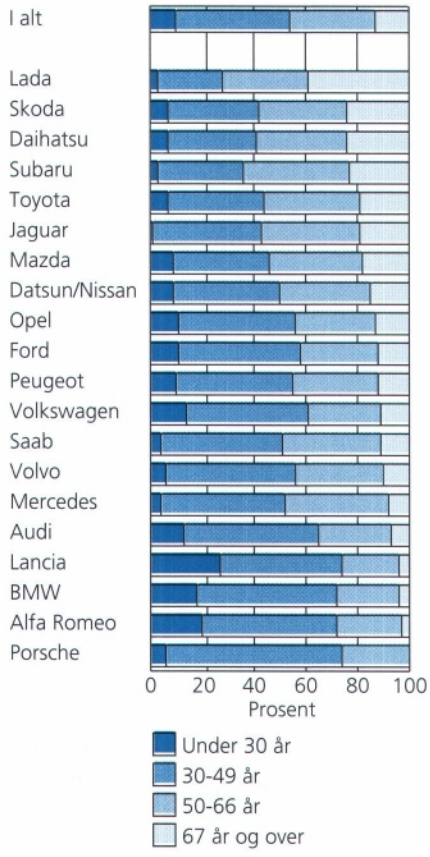

Kilde: Registerbasert inntektsstatistikk 1997

antallsmessig ser det ut som om Volkswagen er norske kvinners førstevalg fulgt av Opel. Dette er det samme som for mennene.

Fiat og Daihatsu har størst andel kvinnelige eiere. Nesten halvparten av disse bilene er registrert på en kvinne. Men også Suzuki, Datsun/Nissan, Hyundai, Peugeot, Renault, Skoda og Volkswagen er populære biler blant norske kvinner. Noe av årsaken til dette kan kanskje være at flere av disse bilmerkene satser sterkt i småbilklassen. Erfaringer gjort i bilbransjen tyder på at kvinner ser ut til å foretrekke litt mindre biler enn det menn gjør. Ett av unntakene fra dette gjelder bilmerket Land/Range Rover som ikke akkurat kan karakteriseres som en småbil. Mer enn hver tredje bil her er registrert på en kvinne.

Det er ikke til å skjule at når vi beveger oss over til bilmerker som tradisjonelt sett har utmerket seg for å være litt mer eksklusive, så faller den kvinnelige eierandelen markant. Her er det gutta som dominerer klart. Mer enn åtte av ti eiere til følgende bilmerker er menn; Alfa Romeo, Audi, BMW, Jaguar, Mercedes og Porsche. De to svenske[5] bilmerkene, Saab og Volvo, har også mannlige eiere i mer enn 80 prosent av tilfellene.

Gammel mann med hatt i Lada

En av mange seiglivede myter er den gamle mannen med hatt som kjører Lada i sitt eget svært moderate tempo, og dermed danner lange køer med sinte og frustrerte medtrafikanter som vil forbi. Om gamle menn har hatt og kjører sakte, skal vi ikke ha sagt noe om her, men det er et faktum at Lada er det bilmerket som har størst andel eiere blant personer over 66 år. Nesten fire av ti Lada-eiere befinner seg i pensjonistenes rekker. Om lag 13 prosent av alle biler registrert i perioden 1990-1997 eies av en person som er 67 år eller eldre. Den mest vanlige bilen i denne aldersgruppen er Toyota. Nesten hver syvende bil har dette merket i aldersgruppen totalt sett. Ser vi på eierandelen innenfor det enkelte bilmerket, har de eldre, i tillegg til Lada, en høy eierandel blant Daihatsu, Skoda og Subaru. Mer enn hver femte bil innenfor disse merkene eies av en person som er eldre enn 66 år. Om lag 19 prosent av Jaguarene eies også av godt voksne personer. Porsche derimot har ingen stor tiltrekningskraft i denne aldersgruppen. Ingen over 66 år har en Porsche registrert i perioden 1990-1997.

Hvis vi ser på aldersgruppen under 30 år, så eier disse personene 10 prosent av alle biler registrert mellom 1990 og 1997. Størst utbredelse totalt sett har Volkswagen, Opel og Ford. Hvis vi derimot går inn og ser på andelen eiere innenfor de enkelte bilmerkene, så kan man lese at unge mennesker ikke uventet liker biler med litt sportspreg. I hvert fall har Lancia, Alfa Romeo og BMW et relativt godt grep om denne aldersgruppen. Henholdsvis 27, 20 og 18 prosent av disse bilene eies av personer under 30 år. Smaken når det gjelder bil, endrer seg med alderen. Mens Lada og Subaru er populære blant de eldste bileierne, er disse bilene desto mindre populære blant de yngste. Bare 3 prosent av alle biler innenfor disse to merkene har en eier i tyveårene.

Aldersgruppen 30-49 år eier 44 prosent av bilene registrert mellom 1990 og 1997. Volkswagen har størst utbredelse i antall. Blant merker som BMW, Audi, Volvo, Saab, Mercedes og Ford eier denne aldersgruppen omtrent halvparten av bilene, men forskjellen til mange andre bilmerker er relativt liten. Også i aldersgruppen 50-66 år er forskjellene ikke så tydelige. Subaru, Mercedes, Saab og Toyota er her relativt sett de mest populære bilene. Toyota er den hyppigst forekommende bilen i likhet med hva vi fant blant de i aldersgruppen over 66 år.

Saab godt likt blant høgskole- og universitetsutdannede

Saab er den bilen som relativt sett har størst utbredelse blant folk som har tatt utdanning på høgskole og universitet. Halvparten av alle Saab-er registrert i perioden 1990-1997 eies av personer med

utdanning på dette nivået. Til sammenligning eier høgskole- og universitetsutdannede 29 prosent av alle biler registrert mellom 1990 og 1997. Jaguar, Lancia, Alfa Romeo, Land/Range Rover og Porsche har, i tillegg til Saab, de relativt sett største andelene blant folk med høyere utdanning sammenlignet med andre bilmerker. Men flest antall biler innenfor disse mer eksklusive merkene finner vi likevel blant folk med lavere utdanning. Blant folk med høyere utdanning er det Volkswagen som er mest utbredt i antall biler, fulgt av Opel. For folk med lavere utdanning er forholdet motsatt; Opel på topp fulgt av Volkswagen.

KIA og Lada er de to bilmerkene som har størst andel eiere blant personer uten utdanning på høgskole- eller universitetsnivå. Åtte av ti biler er her eid av personer med utdanning til og med videregående skole. Daewoo, Hyundai, Datsun/Nissan, Suzuki, Daihatsu og Mazda har også høye andeler i denne utdanningsgruppen, men forskjellen til mange andre bilmerker er relativt liten.

Lav inntekt betyr ingen bil...

Hvis vi igjen ser litt på inntektsnivået til norske familier, ser vi også at det er en klar sammenheng mellom inntekt og om familien har bil eller ikke. Hvis vi deler inn hele den bosatte befolkningen i ti like store grupper etter størrelsen på inntekt etter skatt per forbruksenhet, finner vi at blant de 10 prosent fattigste er det 86 prosent av familiene som ikke har bil. Forklaringen til dette er at vi i dette inntektsdesilet finner mange studenter og de eldste pensjonistene. Blant de 10 prosentene med høyest inntekt er det 17 prosent av familiene som ikke har bil.

...eller gammel bil

Tidligere undersøkelser har vist at gjennomsnittsalderen på den norske bilparken har økt betraktelig siden 1970. Mens gjennomsnittsalderen var 6,3 år i 1970, hadde den steget til 7,2 år i 1980 og til 9,9 år ved utgangen av 1996 (Monsrud 1997).

Ikke overraskende er inntekten en viktig faktor for om en familie har råd til å anskaffe seg en nyere bil eller ikke. Blant de 10 prosentene med lavest inntekt som i det hele tatt har bil, er det hele 88 prosent som har en bil som er førstegangsregistrert før 1980, mens under 1 prosent har en ny bil, det vil si registrert i 1997. Blant de 10 prosent rikeste familiene har godt over halvparten sin bil nr. 1, registrert på 1990-tallet. Nesten hver tiende familie i dette inntektsdesilet har en helt ny bil. Her må man imidlertid huske på at firmabiler og leasingbiler i liten grad er med i denne undersøkelsen. Disse bilene vet vi utgjør en stor del av nybilsalget her i landet. Bildet er nok derfor litt bedre i virkeligheten enn hva disse tallene kan gi inntrykk av.

Mange lojale bilkjøpere

Som vi tidligere har sett, er det mange familier i dette landet som har mer enn én bil. La oss nå se på hvor stor merkelojaliteten er blant norske bilkjøpere. Det måler vi ved å se på hvor stor sannsynligheten er for at familiens bil nr. 2 har samme merke som familiens bil nr. 1. Som tidligere setter vi som krav at bil nr. 1 skal være registrert i perioden 1990-1997. Konklusjonen kan avsløres med en gang; merkelojaliteten er relativt stor. For mange bilmerker er sannsynligheten størst for at bil nr. 2 er av samme merke som familiens bil nr. 1. Ford, Mercedes og Opel har de mest lojale bilkjøperne. Drøye 12 prosent av alle familier med to eller flere biler, som har en av disse bilmerkene som sin bil nr. 1, har også en bil av

samme merke som sin bil nr. 2. Eiere av Peugeot, Volkswagen og Volvo har også i henholdsvis 9, 10 og 11 prosent av tilfellene en bil nr. 2 av samme merke.

Har man en Jaguar som sin bil nr. 1 er sannsynligheten størst for at bil nr. 2 er en Mercedes, Jaguar, BMW eller Volvo. Ingen familier med Jaguar har en Daihatsu, Daewoo, KIA, Skoda eller Lada som sin andre bil. Men noen få familier har derimot en Mercedes eller BMW som sin bil nr. 2 parkert ved siden av sin Lada eller Skoda. Mest vanlig er det likevel for Lada-eierne å ha en annen Lada som sin andre bil. For eiere av Skoda er det mest vanlig å ha én Volkswagen eller Skoda som bil nr. 2. Her må vi imidlertid huske på at om bilen er familiens bil nr. 1 eller 2 bare indikerer rekkefølgen når bilene er førstegangsregistrert, ikke nødvendigvis hvilken bil som er den "viktigste" i familien.

Vi avslutter denne artikkelen som vi begynte, med eierne av Porsche. Familier med denne sportsbilen i garasjen som sin bil nr. 1 er tydeligvis så fornøyde med den tyske ingeniørkunsten at man i en tredjedel av tilfellene enten har en BMW, en Mercedes eller – en Porsche – som bil nr. 2.

1. Opplysninger om når bilen er førstegangsregistrert i Norge, vil som oftest vise den årsmodellen som bilen har, hvis den er solgt som ny her i landet. For personbiler som er bruktimportert til landet, vil som regel dette ikke være tilfelle.

2. Forskjellen på en husholdning og en familie kan kort oppsummeres slik: En husholdning er alle personer som bor i samme bolig uansett slektsforhold. En husholdning kan derfor bestå av flere familier. Det finnes imidlertid ingen registeropplys-ninger over husholdninger i Norge, og med unntak for folketellingene hvert 10. år blir husholdningsstatistikk samlet inn ved hjelp av utvalgsundersøkelser. En familie er derimot personer som er bosatt på samme adresse og som har samme familienummer (Vestli 1996).

3. For en nærmere beskrivelse av dette inntektsbegrepet, se Epland (1998).

4. I denne artikkelen er ekvivalensskala EL = 0,5 benyttet. Det vil si at inntekt etter skatt for familien samlet er dividert med antall personer i familien opphøyd i 0,5. Det er imidlertid viktig å være klar over at bruk av slike forbruksvekter representerer et svært forenklet system for velferdssammenligninger mellom familier.

5. De svenske bilmerkene Saab og Volvo eies av henholdsvis General Motors og amerikanske Ford. Forhenværende svenske bilmerker er vel derfor en mer korrekt benevnelse.

Litteratur

Bertheau, Øistein og Trygve Krogsæter (1988): *Bilen kommer til Norge*, Bind I, Automobilens urhistorie og de aller første bilene i landet, Oslo, NTM.

Epland, Jon (1998): Inntekt etter skatt. Revisjon av inntektsregnskapet i inntekts- og formuesundersøkelsen for husholdninger, Notater 98/43, Statistisk sentralbyrå.

Moberg, Knut (1999a): Ja, vi elsker amerikanere, Artikkel i Dagbladet 10.02.99.

Moberg, Knut (1999b): Mor velger familiebilen, Artikkel i Dagbladet 09.05.99.

Monsrud, Jan (1997): *Eie og bruk av personbil. Noen utviklingstrekk 1980-1995*, Rapporter 97/10, Statistisk sentralbyrå.

Ruiz, Marco (red.) (1984): *100 år med bilen*. Norsk oversettelse ved Jan Johansson (1985), J. W. Cappelens Forlag as.

Statistisk sentralbyrå (1998): Få opphugde biler i 1997, Ukens statistikk 12/98.

Vestli, Sissel (1996): Avklaring av begrep og kjennemerker i familie- og barnestatistikken, Notater 96/24, Statistisk sentralbyrå.

Mads Ivar Kirkeberg
(Mads.Ivar.Kirkeberg@ssb.no) er rådgiver i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for inntekts- og lønnsstatistikk.

Solide husholdninger sikrer framtida

Britt Justad

Husholdningene har nå plassert over 1 000 milliarder kroner i bankinnskudd, verdipapirer, forsikring og andre fordringer, og alle disse fordringene overstiger gjelda med nesten 300 milliarder kroner. Hver tredje sparekrone er nå plassert i ulike forsikringskontrakter, mot annenhver sparekrone i 1986. Bankinnskuddene utgjorde i 1986 nær halvparten av sparemidlene, men denne andelen er nå redusert til vel en tredel.

Formue til glede og begrep til besvær

Husholdningenes konsum utgjør nærmere 67 prosent av totalt konsum[1] i Norge, og deres atferd har derfor stor innvirkning på samfunnsøkonomien. Myndighetene er naturligvis av planleggingshensyn opptatt av husholdningenes formue og sparing, og i kjølvannet av bankkrise og gjeldsofferproblematikk er husholdningenes finansielle atferd med jevne mellomrom et yndet tema i aviser og økonomiske tidsskrifter. Formue eller ikke formue har på ulike måter betydning for vår hverdag. Stor formue vil gi muligheter for makt gjennom innflytelse for eksempel i næringslivet, den kan gi materiell velferd og økonomisk trygghet. Størrelsen på husholdningens formue vil også være avgjørende for dens økonomiske handlefrihet og evne til å fordele forbruket over tid.

For å kunne si noe om hvor stor formue vi har, og hvem som eier den, må vi kunne tallfeste både den totale formuen, og fordelingen av den på ulike grupper i samfunnet. Dette er imidlertid ikke uproblematisk. De viktigste kildene vi har er Statistisk sentralbyrås (SSBs) inntekts- og formuesundersøkelse som er basert på selvangivelsesopplysninger, og kredittmarkedsstatistikken som benyttes til å utarbeide statistikk over husholdningenes finansregnskap i Norges Bank og finansielle sektorbalanser i SSB. De ulike statistikkildene gir forskjellige bilder spesielt når det gjelder å fastslå størrelsen på husholdningenes formue.

Hva er formue?

I utgangspunktet kan en husholdnings formue deles i realkapital og brutto finanskapital. Holder vi oss til formuesbegrepet i inntekts- og formuesundersøkelsen, vil realkapitalen grovt sett bestå av all skattepliktig realkapital, for eksempel bolig, fritidshus, tomter, bil, båt, innbo og løsøre, samt produksjonskapitalen til selvstendig næringsdrivende. Beholdningen av realkapital fastsettes også i nasjonalregnskapet, men definisjon og verdsettingsmetode vil avvike fra det som benyttes i inntekts- og formuesundersøkelsen. Brutto finanskapital (finansformuen) består av kontanter, bankinnskudd, aksjer og andre verdipapirer, husholdningenes krav overfor forsikringsselskapene, og samleposten andre fordringer. De ulike formuesobjektene har avvikende definisjoner i de to statistikkene, noe som blir nærmere drøftet senere i artikkelen. Det er først og fremst finansformuen og husholdningenes finansielle atferd som vil bli belyst. Realkapitalformuen blir kort kommentert til slutt i artikkelen. Problemene med å verdsette realkapitalen blir derfor ikke drøftet.

Forsikringsformuen øker mest

Ved å benytte statistikken over husholdningenes finansregnskap[2], kan vi finne ut noe om hvordan husholdningene plasserer sine sparemidler og hvordan dette har utviklet seg over tid. Figur 1 viser brutto finansformue fordelt på fire hovedtyper av finansobjekter, som vi for enkelhets skyld kan kalle spareformer. Dette er bankinnskudd, verdipapirer og andeler i verdipapirfond, forsikringskrav, og andre fordringer.

Husholdningenes finansformue har økt hvert år fra 1986 og fram til i dag, målt i løpende priser. Totaltall fra inntekts- og formuesundersøkelsen viser en tilsvarende utvikling med unntak av en liten nedgang mellom 1990 og 1992, men finansformuen ligger ifølge selvangivelsesdataene på et langt lavere nivå i hele perioden. Dette må tilskrives

Figur 1: **Husholdningenes brutto finansformue, etter spareform. Milliarder kr. Løpende priser**

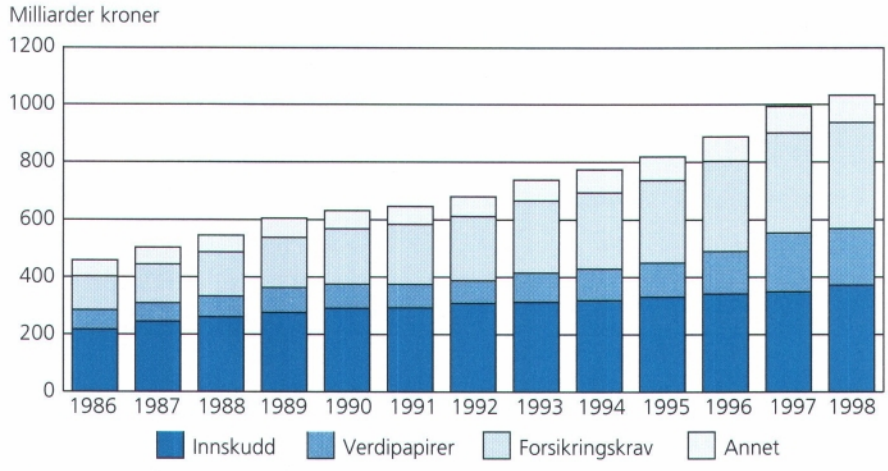

Kilde: Norges Bank og Finansielle sektorbalanser, SSB

ulik definisjon og verdsetting av de enkelte delene av formuen, og ulik avgrensning av husholdningssektoren (se ramme om datagrunnlag).

Den spareformen som har økt mest og krever mest omtale er nok forsikringskravene. Dette er en betydelig mer langvarig og mindre omsettelig investering enn de øvrige spareformene. I kredittmarkedsstatistikken består disse av den bokførte verdien av de fordringer som husholdningene har overfor forsikringsselskaper som følge av individuelle og kollektive forsikringsavtaler. Tallene hentes fra forsikringsselskapenes balanser og utgjør summen av de avsetninger selskapene må foreta for å møte framtidige krav fra forsikringstakerne. I inntekts- og formuesundersøkelsen er tallene hentet fra selvangivelsen. Her er verdien av formuesobjektene ført opp med det formål å beregne skatt for den enkelte lønnstaker. Avkastning på innestående midler i tjenestepensjonsordninger beskattes ikke løpende, verken på arbeidsgivers ellers lønnstakernes hånd. Først når midlene kommer til utbetaling en gang i framtida, vil de bli skattepliktige. Det betyr at kun livsforsikringskontrakter skal føres opp i selvangivelsen, og da med en lavere verdiangivelse enn den bokførte verdien i forsikringsselskapenes balanser. Som en følge av dette vil forsikring som formue ha en langt lavere verdi i inntekts- og formuesundersøkelsen enn i kredittmarkedsstatistikken.

Hver tredje krone i banken og hver tredje krone i forsikring

I 1986 var nesten annenhver sparekrone plassert i bankinnskudd, mens hver fjerde krone var plassert i ulike forsikringskontrakter, ifølge kredittmarkedsstatistikken. I 1998

Datagrunnlag

Kredittmarkedsstatistikken er basert på regnskapsdata fra finansielle foretak samlet inn av Norges Bank og Statistisk sentralbyrå. Denne benyttes som grunnlag for fastsettelse av deler av husholdningenes fordringer ved at rapporteringspliktige finansinstitusjoner oppgir sine ulike fordringer og gjeld overfor husholdningssektoren. For eksempel oppgir bankene hva husholdningene har i bankinnskudd og forsikringsselskapene hva de har av forsikringsforpliktelser overfor husholdningssektoren. Videre benyttes tall fra Verdipapirsentralens (VPS) registre til å tallfeste hvor mye husholdningene har investert i verdipapirer og andeler i verdipapirfond i selskaper som er registrert i VPS. Disse størrelsene, sammen med enkelte beregninger som foretas der det mangler opplysninger, benyttes til å konstruere fullstendige balanser for husholdningene. Det er først og fremst de beregnede størrelsene som gjør at statistikken er beheftet med usikkerhet.

Inntekts- og formuesundersøkelsen (formuesundersøkelsen) i SSB er en årlig undersøkelse som er basert på selvangivelsesdata rapportert til myndighetene. I selvangivelsen oppgir lønnstakere, pensjonister/trygdede og personlig næringsdrivende sin beholdning av kontanter, bankinnskudd, verdipapirer og andre fordringer som omfatter for eksempel leieboerinnskudd og gjenkjøpsverdi av livsforsikringspoliser. Statistikken basert på selvangivelsesdata kan være beheftet med usikkerhet på grunn av underrapportering av spesielt fordringstall fra oppgavegivernes side.

Husholdningssektoren har ulikt omfang i de to statistikkene. I kredittmarkedsstatistikken og husholdningenes finansregnskap omfatter husholdningssektoren i tillegg til lønnstakere og personlig næringsdrivende, også felleshusholdninger og ideelle organisasjoner.[3] Dette vil gi høyere tall i kredittmarkedsstatistikken. En annen vesentlig årsak til avviket er ulik verdsetting og avgrensning av husholdningenes forsikringskrav. Dette er nærmere diskutert annet sted i artikkelen. Videre er størrelsen andre fordringer også noe mer omfattende i kredittmarkedsstatistikken enn i formuesundersøkelsen. For eksempel inneholder denne posten også påløpte, ikke-forfalte poster (feriepenger og lignende) og husholdningenes skattefordringer og skattegjeld overfor offentlig forvaltning. Disse beløpene oppgis ikke i selvangivelsen. Formuestallene i inntekts- og formuesundersøkelsen kan også være undervurdert som følge av verdsettingsmetodene.

er kun hver tredje sparekrone plassert i banken, og hver tredje krone er plassert i forsikring. Andelen av sparemidler som er plassert i verdipapirer og aksjer, obligasjons- og pengemarkedsfond, har steget fra 10 til 18 prosent. Sparing i form av slike fondsandeler har økt jevnt og trutt hvert år, samtidig som andelen sparemidler i bankinnskudd har sunket. I hele denne perioden har også innskuddsrenta gått ned, men en svak renteoppgang i 1987 og en sterk oppgang i 1998 ga samtidige økninger i bankinnskuddenes andel av totale fordringer. Husholdningene er altså ikke bare opptatt av sikkerhet, men også av avkastningen på sine midler. Den betydelige økningen i forsikringskravenes andel av fordringene, viser likevel at sikring av framtiden er vesentlig for husholdningene. Ca. 75 prosent av forsikringskravene utgjøres av tjenestepensjonsordninger[4], og en del av økningen som har foregått de siste 10-12 årene avspeiler nok den positive utviklingen vi har sett på arbeidsmarkedet med høy lønns- og sysselsettingsvekst. Den usikkerheten som har kommet fram rundt diskusjonene om framtidsutsiktene for tilleggspensjonene i Folketrygden, har også resultert i økt interesse for supplerende pensjonsordninger.

Figur 2: **Endring i husholdningenes brutto finansformue, fordelt på spareform. Milliarder kr. Løpende priser**

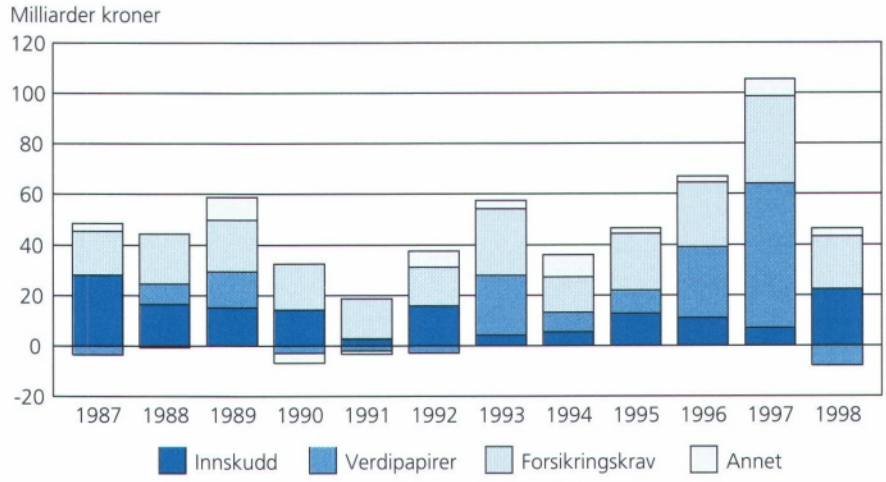

Kilde: Norges Bank og Finansielle sektorbalanser, SSB

Stabil økning i forsikring – ustabile aksjekurser

Vi har fastslått at husholdningenes formue har økt hvert år fra siste halvdel av 1980-tallet og gjennom hele 1990-tallet. Det kan være interessant å se nærmere på hvordan den årlige formuesøkningen fordeler seg på de fire spareformene.

I hele perioden kommer mellom 30 og 50 prosent av formuesøkningen fra økte forsikringskrav, det vil si som et resultat av at husholdningene, og arbeidsgiverne på vegne av husholdningene, har tegnet ulike forsikringskontrakter. Sparing i form av bankinnskudd har også en jevn, men avtagende andel av den årlige formuesøkningen. I 1993 og 1997 var det spesielt lave innskuddsrenter med påfølgende små økninger i banksparingen, mens en økning i rentenivået i 1998 bidro til at om lag halvparten av formuesøkningen dette året kom i form av bankinnskudd. Verdipapirenes andel av formuesøkningen er den som varierer mest i hele perioden, og dette skyldes at verdipapirformuen kontinuerlig vil variere med kursutviklingen på verdipapirene. I 1997 var formuesøkningen for husholdningene spesielt stor, hovedsakelig som følge av økt verdi på verdipapirbeholdningen. I siste halvdel av 1998 ble denne delen av husholdningenes formue redusert med over 7 milliarder kroner, i hovedsak som følge av redusert verdi på andeler i verdipapirfond. Det er usikkert hvor mye av dette som kommer fra reduksjon i markedsverdien av andelene, og hvor mye som er resultatet av husholdningenes eget salg av andeler til fordel for for eksempel plassering av midler i tradisjonell banksparing.

Høy trygghetsfaktor

Vel en tredel av våre fordringer er altså plassert i bankinnskudd og vel en tredel i forsikringskrav. Ved utgangen av 1998 utgjorde dette 370 milliarder kroner i bankinnskudd (inkludert kontanter) og 370 milliarder i forsikringskrav. På samme tidspunkt hadde vi plassert vel 180 milliarder kroner i verdipapirer og andeler i verdipapirfond. Det betyr at vi legger mest vekt på trygge spareformer og sikring av inntekt ved alderdom og uførhet. Investering i aksjer og verdipapirfond er de spareformene som over tid kaster mest av seg, men vi ser ut til å være trygghetssøkende individer og lar derfor ikke denne spareformen bli for dominerende. Investering i aksjer med spredning av risiko krever dessuten god innsikt i markedet og praktiseres kun av få av oss. Her kommer verdipapirfondene inn som et godt alternativ til banksparing.

Økt disponibel inntekt

Totalt hadde husholdningene en finansformue på vel 1 000 milliarder kroner ved utgangen av 1998, mens det tilsvarende tallet for 1986 var 460 milliarder. Parallelt med dette har disponibel inntekt og realdisponibel inntekt (inntekt korrigert for prisstigning) ifølge nasjonalregnskapet økt.[5] Denne utviklingen finner vi også dersom vi ser på inntektsbegrepet fra inntekts- og formuesundersøkelsen, nemlig inntekt etter skatt. Ifølge denne statistikken har inntekt etter skatt pr. person vært økende i hele denne perioden.

Imidlertid blir bildet litt annerledes hvis vi ser på inntekt pr. husholdning. Ifølge inntekts- og formuesundersøkelsen ble denne redusert på slutten av 1980-tallet, men økte igjen etter 1990. Den ulike utviklingen i disponibel inntekt pr. person og husholdning skyldes at husholdningene i gjennomsnitt ble mindre, særlig på slutten av 1980-tallet. Den samlede inntekten ble dermed fordelt på flere husholdninger.[6]

Fra lånefinansiert forbruk til nedbetaling av gjeld

Den andelen av disponibel inntekt som vi ikke forbruker til varer og tjenester (spareraten) har også vært positiv med unntak av årene 1985 til 1989. I 1986 og 1987 var spareraten nær 5 prosent negativ, mens den i 1998 var på over 6 prosent. Når spareraten er negativ betyr det enkelt sagt at vi bruker mer penger enn det vi tjener, og at vi lånefinansierer forbruket. Fra 1990 har husholdningene unnlatt å bruke hele sin disponible inntekt til konsum. Fram til 1993 hadde vi høyt nivå på utlånsrentene, og dette sammen med stor gjeldsbelastning medførte at en relativt stor del av inntekten gikk med til å betjene ulike lån. Fra 1993 ble rentenivået redusert, og ifølge inntekts- og formuesundersøkelsens tall ble gjennomsnittshusholdningens renteutgifter i prosent av samlet inntekt før skatt redusert fra 13 prosent i 1986 til 5 prosent i 1997. Redusert rentenivå og positiv utvikling på arbeidsmarkedet har bidratt til at husholdningene har hatt muligheter til å nedbetale gjeld og bygge opp sin formue. Erfaringene vi høstet fra perioden med bankkrise og gjeldsproblemer, har nok også gitt sitt bidrag til denne utviklingen. For å få et bedre bilde av den totale formuessituasjonen må vi se på gjeldssiden, og utviklingen i fordringer fratrukket gjeld, det vil si netto finansformuen.

Figur 3: **Husholdningenes netto finansformue. Milliarder kr. Løpende priser**

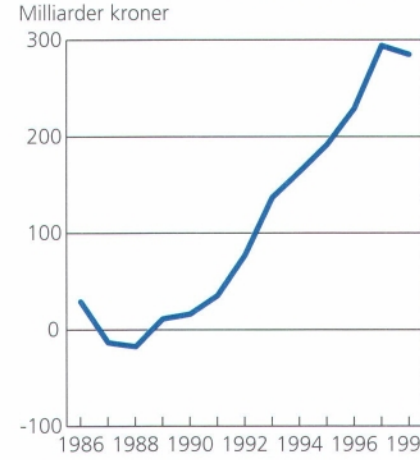

Kilde: Norges Bank og finansielle sektorbalanser, SSB

Formuende eller gjeldstyngede husholdninger?

Figur 3 viser netto finansformue ifølge husholdningenes finansregnskap fra 1986 til 1998, og den har vært positiv i hele perioden med unntak av 1987 og 1988. Husholdningenes gjeldsside består for det meste av lån, med en stabil andel på rundt 92 prosent av total gjeld. At gjeldssiden i 1987 og 1988 oversteg fordringssiden må nok derfor hovedsakelig tilskrives generøse banker og sterk lånevilje i markedet. Etter dette har fordringene steget betydelig mer enn gjelda, og normalt sett har husholdningene sett under ett større fordringer enn gjeld.

Ved utgangen av 1998 hadde husholdningene samlet en nettoformue på 285 milliarder kroner. Fordelt på antall husholdninger gir dette en gjennomsnittlig nettoformue på 143 000 kroner. Dette er nok en

Sparing

I nasjonalregnskapet er sparing lik disponibel inntekt minus konsum. Det vi ikke konsumerer av årets inntekt, kan gå til kjøp av realkapital, for eksempel bolig, eller til investering i finanskapital som verdipapirer og forsikringspoliser. Sparebegrepet benyttes altså både om investering i realkapital og finanskapital, og kan beregnes både fra inntektssiden som "ubenyttet inntekt" og fra finanssiden som endringer i nettoformue. Men til forskjell fra våre daglige betraktninger om beløpet på egen konto i banken, er sparingen definert som endring i nettoformue fra et år til et annet. Sparingen kan således være et resultat av både økte bankinnskudd og redusert lånegjeld. Endringer i den finansielle formuen inneholder også endringer som ikke direkte følger av volumendringer som for eksempel økt investering i verdipapirer. Slike endringer kan være svingninger i aksjekurser, som vil ha innvirkning på verdipapirformuen, og endring i valutakurser – som har betydning for verdien av penger plassert i utlandet. Slike endringer kalles omvurderinger, og må elimineres før vi kan fastslå den reelle sparingen i løpet av året. Finansiell sparing blir dermed beregnet som årets netto fordringsendring korrigert for årets omvurdering, og blir i nasjonalregnskapssammenheng kalt netto finansinvestering.

betraktning som de fleste vanlige lønnstakere ikke kjenner seg igjen i, da svært mange har høye boliglån og kanskje opptil et par hundretusen i studiegjeld. På fordringssiden er de kanskje tilgodesett med en ubetydelig sparekonto i banken og en liten andel i et verdipapirfond. Dette bildet er selvfølgelig sterkt avhengig av hvilken livsfase husholdningens inntektstakere befinner seg i. Men i *gjennomsnitt* oppfatter nok de fleste husholdninger seg mer som gjeldsslaver enn som rentenister.

Her er vi inne på forskjeller i mikro- og makrobetraktninger, og bruk av de ulike datakildene som gir ulike bilder. Årsaken til at makrostatistikken (kredittmarkedsstatistikken) gir et helt annet bilde enn våre personlige betraktninger, og også enn inntekts- og formuesstatistikken, er først og fremst oppfatningen og verdsettingen av forsikringskravene. Forsikringskravene er som før nevnt svært langsiktige og lite omsettelige investeringer. I mange tilfeller blir ikke midlene disponible før en når pensjonsalder eller eventuelt blir utsatt for en ulykke. Vel tre firedeler av forsikringskravene utgjøres av tjenestepensjoner, og har direkte sammenheng med utbetalinger etter avsluttet yrkeskarriere. I våre daglige finansielle betraktninger regner vi nok ikke dette som fordringer av samme størrelsesorden som kredittmarkedsstatistikken viser. I selvangivelsen oppgir husholdningene kun krav knyttet til *individuelle* livsforsikringskontrakter, og beløpet oppgis som en andel av forsikringspolisens gjenkjøpsverdi. Dette er ubetydelige beløp i forhold til det som framkommer av kredittmarkedsstatistikken. Ifølge inntekts- og formuesundersøkelsen har da også gjennomsnittshusholdningen større gjeld enn fordringer i hele denne perioden. Ved utgangen av 1997 hadde vi en *negativ* nettoformue på 100 748 kroner. Denne behandlingen av forsikringskravene gir naturligvis andre fordelingstall for husholdningenes plassering av sparemidler enn det som vises i figur 1. I 1997 hadde gjennomsnittshusholdningen plassert i overkant av 62 prosent av sine fordringer i bankinnskudd ifølge selvangivelsestallene.

Formue – men for hvem?

Alle de betraktninger som hittil er gjort, er basert på totaltall for husholdningene sett under ett, eller beregnede tall for en gjennomsnittshusholdning. For å få et mer nyansert bilde av formuesfordelingen, må vi se på tall fra inntekts- og formuesundersøkelsen som blant annet gir formue og gjeld etter aldersgruppe, sosiøkonomisk gruppe, samt formuesgruppe (desil).

Gjennomsnittshusholdningen har altså ifølge formuesregnskapet negativ nettoformue, og først ved 55-årsalderen får vi større fordringer enn gjeld.

Figur 4 viser gjennomsnittlig nettoformue etter hovedinntektstakers alder ved utgangen av 1997. Høyest netto finansformue har gruppen mellom 67 og 79 år, mens nyetablerte husholdninger har – ikke overraskende, atskillig høyere gjeld enn fordringer. Aldersgruppen 45-54 år har den høyeste andelen av sine sparemidler plassert i verdipapirer, og hele 32 prosent av fordringene består av aksjer i norske selskaper. For denne gruppen vil dermed gunstig kursutvikling på aksjer være en viktig kilde til at formuen øker.

Ser vi på formuesregnskapet for husholdninger etter sosioøkonomisk status (henholdsvis selvstendig næringsdrivende, ansatte, pensjonister/trygdede og andre), viser det seg at gruppen pensjonister og

Figur 4: **Netto finansformue i husholdninger, etter hovedinntektstakers alder. 1997. Gjennomsnitt**

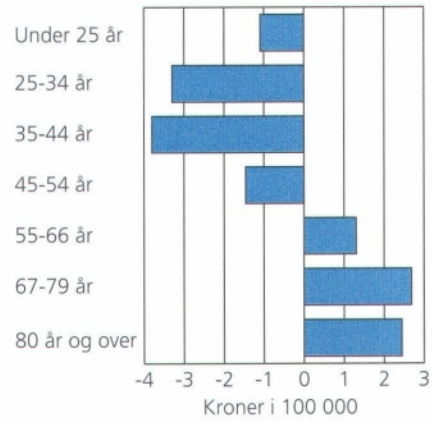

Kilde: Inntekts- og formuesundersøkelsen 1997

trygdede er den eneste hovedgruppen med positiv nettoformue. Mest negativ nettoformue har gruppen selvstendig næringsdrivende. Trekkes imidlertid realkapitalen inn i bildet, er det de selvstendig næringsdrivende som har høyest nettoformue. Ved å betrakte realkapital og finanskapital samlet, har gjennomsnittshusholdningen også positiv nettoformue.

Høyere formue – skjevere fordeling?

Tallene som er presentert i denne artikkelen viser at husholdningenes finansielle stilling har bedret seg betraktelig de siste 10-15 årene. Denne perioden har vært preget av sterk sysselsettingsvekst, og vekst i inntekt og formue. Analyser som er foretatt i forbindelse med Utjamningsmeldinga[7] viser at det har blitt noe større inntektsskiller i Norge i denne perioden. Tall fra inntekts- og formuesundersøkelsen viser også at "de rikeste har blitt rikere", målt ved at den andelen av samlet bruttoformue som tilhører de 10 prosent mest formuende her i landet har økt fra 51 prosent i 1986 til over 62 prosent i 1997.

I forbindelse med den sterke konjunkturoppgangen som fant sted etter 1993, opplevde vi en svært gunstig utvikling i aksjekursene, noe som resulterte i kraftig formuesvekst for husholdningene i 1996 og 1997 (se figur 2). Tallmaterialet fra inntekts- og formuesundersøkelsen viser at de med lavest formue, har lite verdipapirer i forhold til de med høy formue. Høyere aksjekurser og økte kapitalinntekter fra verdipapirer vil dermed bidra til å øke skjevheten i fordelingen av formue og inntekt mellom husholdningene.

1. Ifølge Nasjonalregnskapet 1997, løpende priser.

2. Kilde: Husholdningenes finansregnskap, Norges Bank 1999.

3. Felleshusholdninger omfatter alle personer som over lang tid oppholder seg i ulike institusjoner. Ideelle organisasjoner omfatter private institusjoner uten vinningsformål rettet mot private konsumenter, for eksempel idrettslag.

4. Kilde: Norges Bank, Penger og kreditt 2/99.

5. NOS Nasjonalregnskapsstatistikk 1978-1998. Institusjonelt sektorregnskap. Inntekt er beregnet for husholdningene under ett, inkludert arbeidsgiveravgift.

6. Inntekt etter skatt pr. person er benyttet ved beregning av husholdningsinntekt. For nærmere diskusjon av ulike inntektsbegreper vises det til Husholdningenes økonomi, Statistiske Analyser, SSB 1995.

7. Stortingsmelding nr. 50: Utjamningsmeldinga. Helse- og sosialdepartementet 1998-99.

Litteratur

Norges Bank (1999): Finansielt utsyn første halvår 1999. Penger og kreditt.

Norges Bank (1999): Husholdningenes finansregnskap 1985-1998.

Statistisk sentralbyrå (1998): *Nasjonalregnskapsstatistikk 1990-1997. Produksjon, anvendelse og sysselsetting,* NOS.

Statistisk sentralbyrå (1999): *Nasjonalregnskapsstatistikk 1978-1998. Institusjonelt sektorregnskap,* NOS.

Statistisk sentralbyrå (1999): Inntekts- og formuesstatistikk for husholdninger. Ukens statistikk 18/99.

Statistisk sentralbyrå (1995): *Husholdningenes økonomi.* Statistiske Analyser.

Helse- og sosialdepartementet (1998-99): Stortingsmelding nr. 50: Utjamningsmeldinga.

Britt Justad
(Britt.Justad@ssb.no) er rådgiver i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for offentlige finanser og kredittmarkedsstatistikk.

Prisnivå på mat, drikkevarer og tobakk:

Forskjellen mellom Norge og nabolandene øker

Pål Bakken og Katharina Henriksen

Prisene på mat, drikke og tobakk er stadig oppe i samfunnsdebatten. Både i fjor høst og i EU-debatten for fem år siden var dette et hett tema. I 1994 mente mange at matvareprisene ville utvikle seg forskjellig i Norge i forhold til EU-landene, dersom Norge ikke ble medlem av EU. Denne artikkelen slår fast at prisene på mat, drikke og tobakk økte mer i Norge enn i Sverige, Danmark og Tyskland fra 1994 til 1998.

Under EU-kampen ble blant annet matvareprisene benyttet som et argument for medlemskap av tilhengerne av EU. Høsten 1994 sa Gro Harlem Brundtland: "Om ett år er Sverige nede på EUs matvareprisnivå. Da må også våre matvarepriser ned, hvis ikke blir svenskegrensen som en lang handledisk"[1]. Dette og andre utsagn gjenspeiler EU-tilhengernes bekymring for hva en økende prisforskjell på mat mellom Norge og i våre naboland kunne føre til ved et norsk nei til EU-medlemskap. I organisasjonen Nei til EUs utredning av et norsk medlemskap i EU, avvises bekymringene for betydelige prisnivåforskjeller. Nei til EU hevdet at svenske konsumentpriser på mat bare ville endre seg et par prosent ved et svensk EU-medlemskap"[2].

EU prioriterer lavere priser

Et av EUs overordnede økonomiske mål er lav inflasjon, og innen EU har det blitt iverksatt tiltak for å bygge ned handelshindringer og øke konkurransen.[3] Slike tiltak har som mål å styrke produktiviteten både i konkurranseutsatte og skjermede næringer, og skal på lengre sikt gi et lavere kostnadsnivå. Noe som igjen skal komme forbrukerne til gode gjennom lavere priser. Eksempelvis er prisreduksjoner på jordbruksprodukter blitt gjennomført for å minske overproduksjon innenfor EUs landbruk. Tilhengerne hevdet at ved å stå utenfor EU ble Norge ekskludert fra flere gunstige rammevilkår som finnes innenfor EU.

I høst er det fem år siden folkeavstemningen om medlemskap i den Europeiske Union. Har EU-tilhengernes bekymringer vært ubegrunnet, eller har faktisk prisnivået på mat, drikke og tobakk i våre naboland blitt vesentlig lavere i forhold til Norges prisnivå? I denne artikkelen skal vi prøve å besvare spørsmålet ved undersøke utviklingen i det norske prisnivået i forhold til Sverige, Danmark og Tyskland i perioden fra 1994 til 1998. Sverige ble tilsluttet EU fra 1. januar 1995, og Norge fikk dermed en felles grense med et EU-land. Hvordan har Sveriges prisnivå endret seg relativt til Norge etter EU-tilslutningen? Ble det et skift i prisnivået mellom Norge og Sverige etter 1995? Danmark har vært medlem siden 1973, og burde etter EU-tilhengernes argumenter ha et relativt lavt prisnivå på mat, drikke og tobakk. Har Danmark det? Tyskland, den gang Vest-Tyskland, var med på å starte forløperen til EU – Den europeiske kull- og stålunion, og har siden vært en viktig pådriver for en europeisk union. Tysklands sentrale beliggenhet i Europa og landets størrelse muliggjør et svært effektivt jordbruk. Det synes som Tyskland skaper ulike dominoeffekter, og disse må også Norge ta stilling til.

Kjøpekraftsundersøkelsen – grunnlaget for analysen

Grunnlaget for analysen er resultater fra den internasjonale kjøpekraftsundersøkelsen. Den foretas i hvert enkelt land, og samordnes for de europeiske land av EUs sentrale statistikkontor, Eurostat. Norge deltar også i dette samarbeidet. I analysen anvendes publiserte tall for årene 1994 og 1996. Undersøkelsen frembringer blant annet kjøpekraftspariteter og prisnivåindekser – to mål på prisnivåforskjeller mellom land. (Se ramme for nærmere forklaring av begrepene). Et av hovedformålene med undersøkelsen er å gi sammenlignbare mål på pris- og volumssammenligninger av brutto nasjonalprodukt (BNP)- komponenter mellom de deltagende land.

En slik undersøkelse har liten nytteverdi hvis landene ikke samler inn priser på sammenlignbare varer og

tjenester. Samtidig er det viktig at undersøkelsen tar høyde for at det er forskjeller i forbruksmønstre mellom landene. Det er også av stor betydning at alle varene og tjenestene som inngår i undersøkelsen er veldefinerte. Varekurven som ligger til grunn for undersøkelsen justeres over tid. På den måten får vi frem et bilde av prisutviklingen, der det også er tatt hensyn til de endringer i konsumentenes forbruksmønster som normalt foregår over tid.

Resultatene fra kjøpekraftsundersøkelsen i 1998 er ikke offentliggjort. For å finne et mål på prisnivået i landene for 1998, er kjøpekraftsparitetene fra 1996 mellom Norge og de tre landene – for hver av de aktuelle varegruppene – fremskrevet til 1998-nivå. Dette er gjort ved å utvikle hvert lands varegruppeparitet med den relative økningen i de tilsvarende nasjonale konsumprisindeksene mellom Norge og våre naboland. Til slutt er prisnivåtall beregnet ved bruk av valutakurser. Dette er i all hovedsak konsistent med den metoden som benyttes av Eurostat i tilsvarende situasjoner.

Metoden har svakheter i og med at kjøpekraftsundersøkelsen og de nasjonale konsumprisundersøkelsene ikke har helt sammenfallende varesammensetninger. I tillegg er grunnlagsmaterialet for Norge og Sverige innhentet i hovedstedene, mens prisene som inngår i konsumprisindeksene er innhentet fra hele landet.

Norge: Høyest prisnivå i 1994

I presentasjonen av resultatene er den norske prisnivåindeksen satt lik 100 for de ulike varegrupperingene i 1994, og de andre landenes prisnivåindekser er regnet i forhold til dette. Omregningen gjøres for lettere å kunne sammenligne prisnivået i de aktuelle landene. Når vi sammenligner prisnivået mellom landene, blir de andre landenes indekser lavere, lik eller høyere enn 100 i 1994 avhengig av hvordan de faktiske prisene i landene er i forhold til de norske.

Figur 1 viser prisnivået for hovedgruppene matvarer, drikkevarer og tobakk i landene i 1994, og hvor prisnivåindeksen i Norge er lik 100 for hver av hovedgruppene.

I 1994 var det svenske prisnivået på mat 8 prosent lavere enn i Norge. På dette tidspunktet lå merverdiavgiften på matvarer i Sverige på 21 prosent, mens merverdiavgiften i Norge var 22 prosent. Det var også betydelige forskjeller i prisene på drikkevarer og tobakk. Norske forbrukere betalte 14 prosent mindre for drikkevarer når de tok turen over svenskegrensen. Dersom de også kjøpte tobakk på samme turen var prisen 30 prosent lavere enn i Norge.

Som det fremgår av figur 1, lå de danske matvareprisene på samme nivå som de norske i 1994. Melk, ost og egg – og selvfølgelig kjøtt –

Kjøpekraftsparitet er prisen på en vare for eksempel i Sverige, målt i svenske kroner dividert med prisen på samme vare i Norge, målt i norske kroner.

Anta at prisen på et brød i Sverige er 9 svenske kroner, og på et tilsvarende brød i Norge 11 norske kroner. Da blir kjøpekraftspariteten 0,81.

$$\text{Kjøpekraftsparitet} = \frac{\text{prisen på et brød i Sverige, målt i svenske kroner} = 9 \text{ (svenske kroner)}}{\text{prisen på et brød i Norge, målt i norske kroner} \quad 11 \text{ (norske kroner)}} = 0{,}81$$

Dersom man handler for 100 norske kroner av denne varen i Norge, forteller pariteten at man må ha med seg 81 svenske kroner for å kjøpe like mye i Sverige.

Prisnivåindeks fremkommer ved å dividere pariteten mellom for eksempel Sverige og Norge for en kurv av varer og tjenester med valutakursen.

Dersom valutakursen mellom Sverige og Norge er lik 91,4, blir prisnivået på brød 74,03:

Prisnivåindeks = Kjøpekraftspariteten 5 Antall norske kroner per 100 svenske = 0,81x 5 91,4 = 74,03

Prisnivåindeksen sier hvor mye vi må betale for en kurv av varer og tjenester i Sverige når samme kurv koster 100 kroner i Norge.

Se Eurostat (1994), Koht og Andersen (1992) og Andersen, Sandberg og Storrud (1994) for ytterligere forklaring.

Figur 1: **Prisnivåene i Danmark, Sverige og Tyskland i 1994. Norge=100**

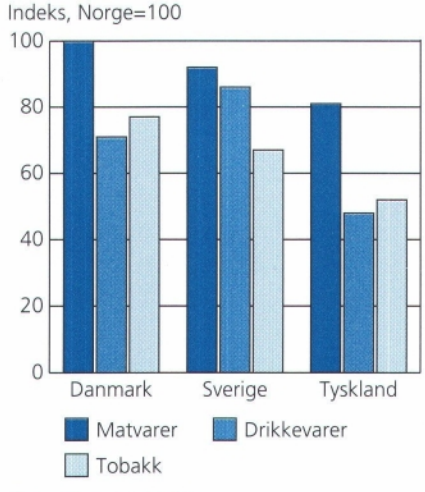

Kilde: Eurostat 1996

var billigere i Danmark, mens fisk, frukt, poteter og grønnsaker hadde lavere priser i Norge. Danmark har hatt en merverdiavgift på 25 prosent siden 1992, og dette er en del av forklaringen på Danmarks prisnivå på matvarer. Forskjellen i prisnivået mellom Norge og våre naboland blir mer tydelig når vi ser på drikkevarer og tobakk. Særlig i Danmark og Tyskland var prisene på drikkevarer betydelig lavere enn i Norge. I 1994 måtte norske forbrukere betale om lag 30 prosent mer for drikkevarer enn i Danmark. Deles drikkevarer inn i kategoriene ikke-alkoholholdige drikkevarer og alkoholholdige drikkevarer nyanseres prisforskjellene noe. Da var ikke-alkoholholdige drikkevarer faktisk noe dyrere i Danmark. Tobakksprisene i Danmark var over 20 prosent billigere enn i Norge.

I Tyskland var prisnivået på mat nesten 20 prosent lavere enn norsk nivå. Denne relativt store forskjellen finnes stort sett for alle matvaregrupperinger. Unntaket var fisk. For drikkevarer og tobakk var forskjellene vis-à-vis Tyskland enda større. Prisene på drikkevarer og tobakksvarer var begge om lag 50 prosent lavere i Tyskland.

Svenskene har fått billigere matvarer

I 1994 var nivået på de svenske matvareprisene 8 prosent lavere enn det norske nivået, og forskjellen økte fra 1994 til 1998 (se tabell 1). Med unntak av brød og kornvarer som steg noe i 1996, falt de svenske prisene på alle matvarer sammenlignet med norsk nivå i denne perioden. Kjøttprisene hadde sterkest nedgang, og ble redusert med over 23 prosent i perioden. I 1998 var prisnivået på kjøtt i Sverige hele 28 prosent lavere enn i Norge. Den markerte nedgangen i svenske matpriser skyldes at svenske myndigheter reduserte merverdiavgiften på matvarer fra 21 prosent til 12 prosent den 1. januar 1996.

Ved tilslutningen til EU måtte Sverige innføre EUs høye avgifter ved innførsel av jordbruksprodukter fra land utenfor unionen. EUs høye importbarrierer gjør at produkter som må kjøpes fra land utenfor unionen blir dyrere. De svenske prisene på ris steg med hele 53 prosent ved tilslutningen til EU. Derimot har prisen på ris etter 1995 blitt redusert, og ligger nå 25 prosent høyere enn prisen i 1995. Pasta er et nærliggende alternativ til ris, og pastaprisen sank med om lag 10 prosent i løpet av 1995. Mel ble også billigere etter EU-medlemskapet, og dette er med på å forklare nedgangen i pastaprisene.

Fra 1994 til 1996 ble forskjellen i prisnivået på alkoholholdige og alkoholfrie drikkevarer noe mindre, mens den økte fra 1996 til 1998. Fram til 1998 var svensk prisnivå på alkoholholdige varer om lag 17 prosent lavere enn i Norge, mens prisforskjellen økte ytterligere til 24 prosent i 1998. Samtidig som den norske kronen har styrket seg i forhold til den svenske, bidro ulik avgiftspolitikk på alkohol til økt nivåforskjell i årene 1996-1998. Sveriges medlemskap i EU fra 1. januar 1995 har bidratt til å senke de svenske alkoholavgiftene. Dette skyldes i hovedsak EUs bevisste strategi for å utjevne prisforskjellene på alkoholholdige drikkevarer innen EU (Lund, Trolldal og Ugland 1999). I perioden 1994-1998 økte de norske avgiftene på vin og brennevin med mellom 53 og 87 prosent, og avgiftene på øl med omtrent 20 prosent. Forskjellen i avgiftspolitikken på alkohol mellom Norge og EU har gjort det billigere for norske forbrukere å handle alkohol i Sverige.

Billigere alkohol og tobakk i Danmark

Alkoholholdige drikkevarer og tobakk har hele tiden vært gunstig å kjøpe for norske forbrukere i Danmark. I 1994 kostet alkoholholdige drikkevarer 40 prosent mindre i Danmark, og prisforskjellen ble enda tydeligere i 1996 og 1998. Prisen på alkoholholdige drikkevarer i

Tabell 1: **Prisnivåindekser for Sverige, Danmark og Tyskland i 1994 og 1998. Norge=100**

	Sverige		Danmark		Tyskland	
	1994	1998	1994	1998	1994	1998
Matvarer	**92**	**79**	**100**	**95**	**81**	**71**
Brød og kornvarer	97	94	109	102	91	80
Kjøtt	94	72	93	92	81	70
Fisk	94	91	113	126	103	113
Melk, ost og egg	78	70	80	79	66	57
Frukt, grønnsaker og poteter	96	78	121	103	90	72
Drikkevarer	**86**	**80**	**71**	**67**	**48**	**39**
Ikke-alkoholholdige drikkevarer	88	82	104	111	67	61
Alkoholholdige drikkevarer	82	76	60	56	41	33
Tobakk	**67**	**75**	**77**	**67**	**52**	**45**

Kilde: Eurostat (1996) og (1998), og landenes konsumprisindekser

1998 var i gjennomsnitt over 50 prosent dyrere i Norge. Avgiftsnivået på alkohol i Danmark har ligget jevnt lavt i forhold til Norge. I perioden 1994 til 1998 steg avgiftene på vin og øl under 4 prosent.

Prisforskjellen på tobakk var også betydelig. I 1994 betalte norske forbrukere 23 prosent mindre for tobakksvarer i Danmark enn i Norge. I 1996 var prisdifferansen mellom landene lite endret, men økte til over 30 prosent i 1998. Danske avgifter på sigaretter og sigarer har vært uendret siden 1986, mens avgiftene på tobakk steg i underkant av 30 prosent fra 1994 til 1996. Avgiftsbeleggingen av tobakk og tobakksvarer i Norge lå mellom 28-44 prosent fra 1994 til 1998.

Kjøtt, melk, ost og egg kostet mindre i Danmark enn i Norge. I hele perioden 1994-1998 har kjøttprisene i Danmark ligget 8 prosent lavere enn det norske prisnivået, mens prisene på melk, ost og egg lå 20 prosent lavere i samme tidsrom. For fisk, frukt, grønnsaker og poteter var prisbildet motsatt. Disse varene var billigere i Norge enn i Danmark. Selv om prisene på frukt, grønnsaker og poteter falt kraftig fra 1994 til 1998 sammenlignet med tilsvarende varer i Norge, var prisnivået fremdeles høyere i Danmark.

Tyskland er billigst på de fleste varer

Både på matvarer, drikkevarer og tobakk var Tyskland billigst av de landene vi undersøkte. Spesielt for drikkevarer og tobakk var forskjellen stor. Allerede i 1994 var prisnivået på drikkevarer og tobakk om lag 50 prosent lavere enn i Norge. Forskjellen på prisnivå for drikkevarer økte ytterligere fra 1994 til 1996, mens forskjellen i nivået på tobakk steg kraftig i siste del av perioden.

Mye tyder på at Tysklands lave prisnivå på alkohol har skapt en dominoeffekt, som nå også Norge merker. Danske alkoholpriser falt kraftig på 1980 – tallet og tidlig på 1990-tallet som følge av Danmarks handelslekkasje til Tyskland. Sverige har fulgt samme linje som Danmark for å begrense grensehandelen til Danmark. I Sverige ble alkoholavgiften på sterkøl redusert med nesten 40 prosent i 1997, for å minske omfanget av grensehandel med øl mot Danmark (Lund mfl. 1999).

Med unntak av fisk var alle matvarer billigere i Tyskland enn i Norge. Spesielt melk, ost og egg var billigere. I 1996 og 1998 var prisene på disse varene om lag 40 prosent lavere. Nivådifferansen på frukt, grønnsaker og poteter var 10 prosent i 1994, men økte til 22 prosent i 1996.

Prisgapet økte mellom Norge og våre naboland

Resultatene i artikkelen viser at det er blitt et større gap i prisnivåene på matvarer, drikkevarer og tobakk mellom Norge og våre naboland fra 1994 til 1998. Dette resultatet gjelder alle matvarer med unntak av fisk. Den største forskjellen i prisnivået var ikke uventet på drikkevarer. Spesielt for alkoholholdige drikkevarer økte forskjellene betydelig. Bildet er ikke like entydig for ikke-alkoholholdige drikkevarer. Danmark hadde allerede i 1994 et høyere prisnivå enn Norge på ikke-alkoholholdige drikkevarer, og denne forskjellen øker gjennom perioden.

Det er vanskelig å trekke noen entydige konklusjoner om, og i hvor stor grad, økte prisnivåforskjeller mellom Norge og våre naboland skyldes Norges valg om å stå utenfor EU. Det finnes helt klart andre viktige faktorer som forklarer de relativt store prisnivåforskjellene:

Mange faktorer påvirker prisnivået i et land. Norge har naturgitte og klimatiske vilkår som gjør det vanskelig å drive et kostnadseffektivt landbruk. Landet er langstrakt, noe som medfører høye transportkostnader. I Danmark, Sverige og Tyskland er sentraliseringen kommet lengre enn i Norge – noe som tilsier lavere kostnader fra produsent til butikk, og følgelig lavere priser. Norske politikere er opptatt av å bevare en spredt bosetting, og ønsker derfor å ivareta hensynet til både landbruket og fiskerinæringen. Produksjon og distribusjon blir dermed svært kostnadskrevende, og følgelig blir prisene høye. En annen viktig komponent for nivåforskjellene er Norges relative høye lønnskostnader. Gjennom utnytting av oljeressursene og andre naturressurser har vi hatt muligheten til å ha et høyt kostnadsnivå. Et høyt prisnivå i Norge sammenlignet med våre naboland er ikke ensbetydende med at den enkelte forbruker er verre stilt her til lands. Nordmenns disponible inntekt ligger på et høyt nivå, og muliggjør et høyt konsum til tross for høye priser. Disse faktorene forklarer imidlertid best prisforskjellene mellom Norge og våre naboland som vi hele tiden har hatt.

Ved å stå utenfor EU har Norge selv kunne fastsette toll og avgiftssatsene. Likevel er Norge knyttet opp til internasjonale avtaler om handel mellom land. Gjennom WTO-avtalen av 1994 forpliktet Norge seg til å oppheve importvernet av landbruksvarer. Omleggingen fra importvern basert på importforbud til et tollbasert importvern i 1995, medførte at tollsatsene

for landbruksvarer ble svært høye (St.prp. nr. 1, skatte-, avgifts- og tollvedtak (1999-2000)). Det er innledet nye forhandlinger med WTO, hvor en friere handel med landbruksvarer står på dagsorden. Norges importvern for landbruket er blitt kraftig kritisert den senere tid, blant annet av utviklingsland, og dette temaet blir en av de vanskeligste sakene for den norske regjeringen under WTO-forhandlingene.

Avgiftspolitikk viktig

En av de viktigste faktorene bak forskjellig utvikling i prisnivået mellom Norge og våre naboland er ulik avgiftspolitikk. Særlig er Norges prisnivå på alkohol og tobakk preget av en forholdsvis sterk avgiftsbelegging, mens det har funnet sted en avgiftsharmonisering innenfor EU. Etableringen av EUs indre marked kan også være med på å forklare et økt prisgap mellom Norge og Sverige, Danmark og Tyskland. Fra 1. januar 1993 ble EU et felles marked uten indre grenser. Etableringen av det indre markedet har til hensikt å fjerne alle former for handelshindringer. En velkjent tanke innen EU er at ulike typer handelshindringer mellom land skaper høyere priser. Innenlandske produsenter kan ta høyere priser enn ved økt konkurranse. Handelshindringer som toll gjør at importvarer blir dyrere, og konkurransen mindre. Etableringen av et indre marked medførte at importmomsen for EU-landene ble avskaffet, mens momsregelen for handel med land utenfor EU ble opprettholdt.

Til tross for at norske forbrukere anvender en stadig mindre budsjettandel på mat, drikke og tobakk, er prisnivået på disse varene et vedvarende tema. I fjor pågikk en heftig debatt om matvareprisene i Norge, noe som resulterte i en utredning om temaet – "Matens pris". Rapporten omhandler matvarepriser i Norge, Sverige og Danmark i 1998. Ved å ta utgangspunkt i en "norsk matvarekurv" ble det beregnet hva en slik matvarekurv ville koste i henholdsvis Sverige og Danmark. I vår analyse undersøkes prisnivåforskjeller mellom Norge og Sverige, Danmark og Tyskland utfra landenes egne "matvarekurver". Prismaterialet til rapporten om matvareprisene i Norge, Sverige og Danmark for 1998 er innhentet sommeren 1998. I vår analyse består prismaterialet av årlige gjennomsnittspriser for årene 1994, 1996 og 1998. Forskjeller i metode og prisgrunnlag gjør at resultatene i rapporten ikke samsvarer med våre funn.

1. Sitat fra tale Gro Harlem Brundtland holdt i Folkets hus i Oslo 2. september 1994.

2. Norge og EU. Virkninger av medlemskap i den europeiske union. ("Motmeldingen").

3. Roma-traktatens artikkel 2 sier: "Fellesskapet skal ha til oppgave, ved å skape et felles marked og en økonomisk og monetær union, og ved å gjennomføre felles politikk... å fremme en harmonisk og likevektig utvikling av økonomisk virksomhet i fellesskapet som helhet, en bærekraftig og ikke-inflasjonsdrivende vekst...."

Litteratur

Andersen, Tom, LasseSandberg, og Ayfer Storrud (1994): Mot et integrert europeisk marked, *Samfunnspeilet 1994, 3,* Statistisk sentralbyrå.

Danmarks statistik (1998): Prisstatistik. København.

Det kongelige finans- og tolldepartement (1999): *St.prp. nr. 1 (1999-2000) for budsjetterminen 2000,* Skatte-, avgifts- og tollvedtak.

EUROSTAT (1996): Comparison in real terms of the aggregates of ESA. Results for 1994. Luxembourg.

EUROSTAT (1998): Comparison in real terms of the aggregates of ESA. Results for 1996. Luxembourg.

Koht, Berit og Tom Andersen (1992): "Forbrukerpriser – utvikling og prisnivåforskjeller. 1985 -1990 -1992. En jevnføring mellom de nordiske land og EF-området", *Økonomiske analyser* nr. 7, 1992, Statistisk sentralbyrå.

Lund, Ingeborg, Bjørn Trolldal og Trygve Ugland (1999): "Norsk – svensk grensehandel med alkohol", *SIFA-rapport 1/99,* Statens institutt for alkohol- og narkotikaforskning.

Nei til EU (1994): Norge og EU. Virkninger av medlemskap i Den europeiske union. Trondheim.

Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning (1999): Matens pris (NILF-rapport 1999:4), Oslo.

Statistiska meddelanden (1995): *Konsumentprisindex för december 1994,* Statistiska centralbyrån.

Statistiska meddelanden (1997): *Konsumentprisindex för december 1996,* Statistiska centralbyrån.

Statistiska meddelanden (1999): *Konsumentprisindex för december 1998,* Statistiska centralbyrån.

Statistiska centralbyrån (1998): *Når mat kommer på tal.* Stockholm.

Statistiske efterretninger (1999): Indkomst, forbrug og priser 1999:6, Danmark Statistik.

Statistiske efterretninger (1999): Indkomst, forbrug og priser 1994:28, Danmark Statistik.

Pål Bakken
arbeidet tidligere som konsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for økonomiske indikatorer.

Katharina Henriksen
(Katharina.Henriksen@ssb.no) er konsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for økonomiske indikatorer.

Spanskesyken i Norge:

Kostnadene og konsekvensene

Svenn-Erik Mamelund

Spanskesyken krevde 15 000 norske liv i årene 1918 og 1919. Den største demografiske katastrofen i dette århundret satte ikke bare sine spor i samtidens befolkning. Konsekvensene av den har vært merkbare helt opp til vår tid.

Spanskesyken var en influensaepidemi som tok livet av minst 30 millioner mennesker over hele verden, mens om lag 10 millioner falt under første verdenskrig. De fleste døde i oktober, november og desember 1918, men den høye dødeligheten varte langt inn i 1919. Epidemien startet i USA eller Kina, og ikke i Spania som navnet antyder (Mamelund 1998a-b). De første tilfellene i Europa oppsto blant amerikanske soldater på vei til Vestfronten våren 1918. Spania ble først rammet av den nye influensaepidemien i begynnelsen av mai etter smitteimport fra Frankrike, og herfra spredte epidemien seg videre til Portugal. De spanske myndighetene var i begynnelsen sparsomme med opplysninger om sykdommen i frykt for å skremme vekk sommerturistene, men ettersom Spania var et nøytralt land uten sensurering av nyheter under krigen, og Kong Alfonso XIII samt sentrale regjeringsmedlemmer var blant de første som ble syke, fikk Spania verdensomspennende oppmerksomhet da nyheten først ble sluppet. Portugiserne var naturlig nok blant de første som kalte den nye influensaepidemien for spanskesyken, og etter hvert som flere land fikk sykdommen utover sommeren, ble dette navnet hengende ved til tross for at den geografiske betegnelsen åpenbart var misvisende.

De første spredte sykdomstilfellene i Norge viste seg i Kristiania 15. juni 1918, og mest sannsynlig kom smitten fra Skottland eller England (Mamelund 1998b).[1] I løpet av sommeren spredte sykdommen seg raskt fra sør til nord, fra kysten til innlandet, fra store byer og industrisentra via mindre byer og tettsteder til landsbygda langs ferdselsveiene (se figur 1). Spanskesyken blusset opp igjen høsten 1918. Da spredte den seg langsommere og trolig fra nord til sør, fortsatt fra kysten innover fjordene, men spredning fra byene langs kommunikasjonsveiene var mindre fremtredende. Jernbanen, hurtigruten og automobilrutene spilte trolig en viktig rolle i spredningsprosessen, spesielt i andre halvår 1918. Vinteren 1919 opptrådte influensaen spredt og sporadisk.

Denne artikkelen skal ta for seg sosiale, demografiske og økonomiske konsekvenser som følge av høy sykelighet og dødelighet under spanskesyken i Norge 1918-1919.[2] Vi skal se nærmere på konsekvensene for enkeltindividene, familiene og for samfunnet i sin helhet, både på kort og lang sikt. Vi vil også gi noen "smakebiter" på hvordan hverdagen artet seg for nordmenn i "spanskesyketiden".

Spanskesyken minnet om svartedauden

Initialsymptomene til spanskesyken var plutselig høy feber (39-40 C°), intens hodepine, nakkestivhet, ryggsmerter, sting i brystet, katarr i øyene og luftveiene, tørrhoste, svimmelhet og blødninger fra nese, lunge, nyrer, endetarm og livmor. Selve influensaen kunne vare fra et par dager til en ukes tid. Legene regnet med to kritiske punkter i sykdommens forløp. For det første, ville influensaen utvikle ettersykdommer? Og for det andre, ville ettersykdommene, med høyere dødssannsynlighet enn influensa, føre til dødelig utgang? Det var nemlig ettersykdommene, spesielt lungebetennelse, pleuritter (verk i lungesekken) og hjernehinnebetennelse, men også bronkitt, gulsot og akutt diaré som gjorde sykdommen alvorlig. I de tilfellene spanskesyken tok en alvorlig vending, utviklet pasientene ofte en blåsvart farge i ansiktet, spesielt på leppene, som kunne minne om svartedauden. Spanskesyken svekket trolig den

Figur 1: **Kjente spredningsveier av influensa i Norge under Spanskesyken 1918-1919**

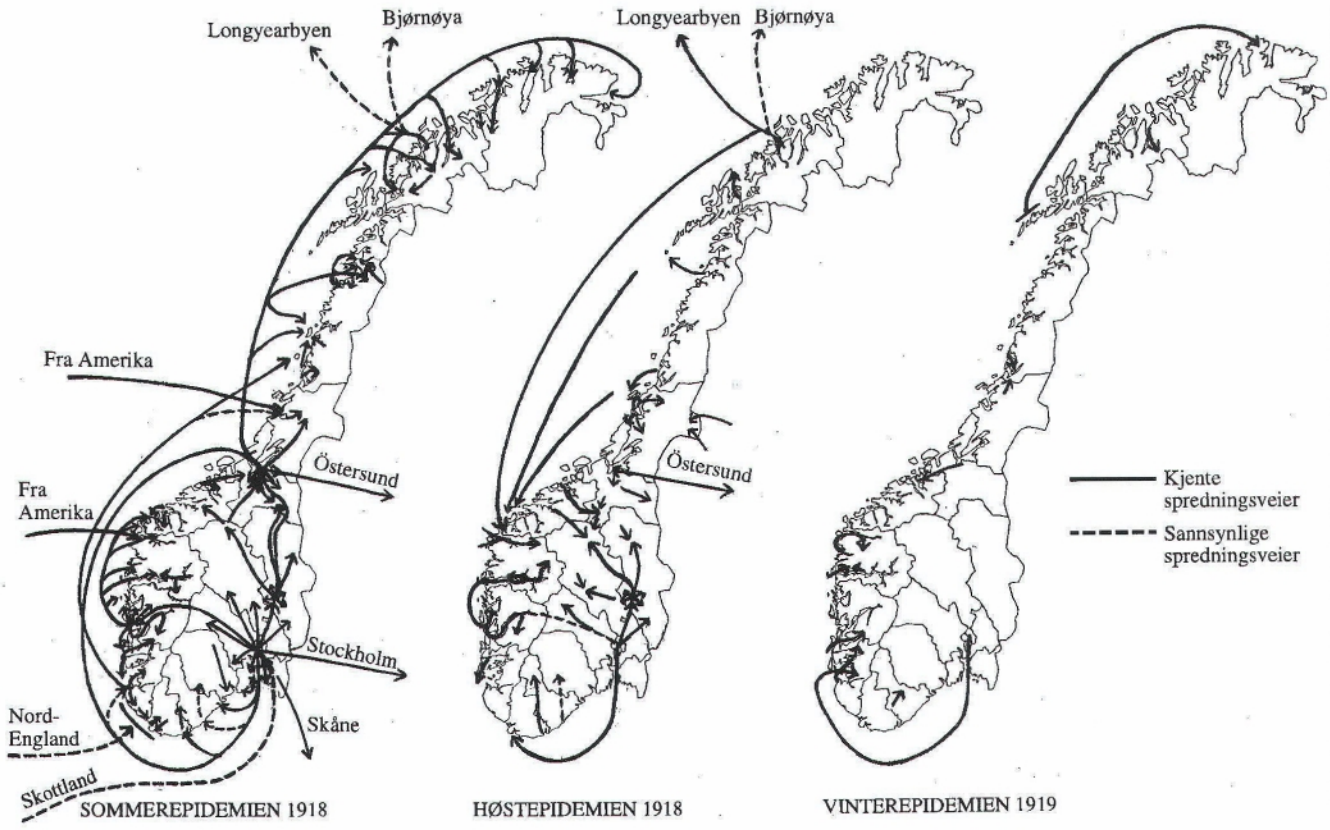

Kilde: Mamelund 1998a-b

allmenne helsetilstanden, og folk ble dermed mer utsatt for andre forkjølelsessykdommer enn influensa. Vinteren 1918-1919 ble det for eksempel meldt om difteri i sammenheng med influensa flere steder i landet.

Spanskesyken krevde 15 000 liv i Norge

Halvparten av Norges befolkning, 1,2 millioner mennesker, ble trolig syke av epidemien. Mellom 13 000 og 15 000 døde, det vil si 4,6-5,7 dødsfall per 1 000 innbyggere (Mamelund 1998a). Disse tallene er henholdsvis tre ganger og dobbelt så høye som de vi inntil nå har funnet i norske leksika (Caplex 1997, Aschehoug og Gyldendals ettbindsleksikon 1997).[3] Årsaken er at tidligere ble ikke dødsfall forårsaket av komplikasjoner, spesielt lungebetennelse, og dødsfall av spanskesyken i 1919, regnet med. Tre av fire dødsfall oppsto i siste kvartal av 1918, og i oktober og november ble det registrert henholdsvis 223 og 245 dødsfall om dagen, eller omtrent tre ganger så mange dødsfall som normalt (Det Statistiske Centralbyrå 1926a, Mamelund 1998a). Forventet levealder ved fødselen sank med mer enn syv år for begge kjønn i 1918, fra 56,1 år for menn og 59,4 år for kvinner i 1917, til 48,5 år for menn og 52 år for kvinner. Dødeligheten var høy for begge kjønn i alderen 20-40 år, men høyest var den blant menn i aldersgruppen 25-29 år. Unge menn ble trolig hardt rammet, fordi disse hadde stor kontakthyppighet gjennom yrkesliv og andre sosiale aktiviteter.

Betydelige sosiale og regionale forskjeller i dødelighet

Den dominerende oppfatningen i samtiden var at spanskesyken rammet fattige og rike like hardt. Spanskesyken rammet utvilsomt alle sosiale lag, men fullt så "rettferdig" viste den seg ikke å være. I en intervjuundersøkelse foretatt i Bergen under spanskesyken, fant for eksempel Hansen (1923) at boligstørrelse var av begrenset betydning for insidensen (forekomsten), men av relativt stor

betydning for letaliteten (dødeligheten).[4] Blant de som bodde i hus med ett og to rom, tre rom, og fire eller flere, var insidensen henholdsvis 46,9, 42,9 og 43,0 prosent, mens letaliteten var henholdsvis 1,8, 1,4 og 1,1 prosent. Studier av flere byer i USA og Cristchurch på New-Zealand har vist liknende resultater (Vaughan 1921, Sydenstricker 1931, Rice 1979).

Dødeligheten i Norge var for øvrig høyest blant soldater, fiskere og gruvearbeidere, i de største byene, langs kysten og i områder dekket av jernbanen og hurtigruten (Mamelund 1998a). Årsaken til det geografiske mønsteret kan trolig forklares ved ulik grad av smittepress og kontakthyppighet. Mennesker som bodde tett og var i utstrakt kontakt med mennesker fra andre deler av landet, fikk spanskesyken først, ble lengst eksponert overfor smittestoffet, og erfarte dermed høyest dødelighet. Dødeligheten av spanskesyken i Norge var relativt lav i et internasjonalt perspektiv, men omtrent på samme nivå som i andre europeiske land og USA.

"Spanskesyketiden"

Det som først og fremst preget "spanskesyketiden" var den altoverskyggende verdenskrigen som i 1918 var inne i sitt femte år. Våren 1918 ble konvoier med tusenvis av amerikanske soldater fraktet over Atlanteren til innsats på Vestfronten. Gunnar Knutsens venstreregjering holdt Norge utenfor verdenskrigen, men det er ingen tvil om at begivenhetene i Europa påvirket dagliglivet her hjemme, ikke minst for sjømenn og deres familier. Den norske handelsflåten ble utsatt for stadig torpedering av tyske ubåter, etter at den uinnskrenkede ubåtkrigen ble iverksatt fra 1917. 2 000 norske sjøfolk omkom under krigen. Folk flest merket de usikre tidene i form av jobbetid, dyrtid og rasjonering for en rekke matvarer, blant annet brød, mel, melk, sukker og kaffe. Det var også boligmangel, brenselskrise og generell usikkerhet om krigens utfall og Norges og Europas fremtid. Dyrtiden som krigen forårsaket skapte stor misnøye. Dette ble blant annet uttrykt gjennom arbeidsnedleggelser, streiker og demonstrasjoner. Omfattende aksjehandel ga store spekulasjonsgevinster, spesielt innen skipsfart og hvalfangst. Dette var også en tid med stor redsel for tuberkulose eller "tæring", som fortsatt tok mange unge liv, spesielt menn i alderen 20-30 år.

Alkohol på resept mot spanskesyken

Det var også forbudstid i 1918, det vil si forbud mot salg av brennevin og hetvin. Disse varene kunne bare skaffes på resept, og mange "brennevinsdoktorer" skodde seg på salg av alkohol under spanskesyken. Troen på alkohol som medisin mot spanskesyken var stor i visse kretser, men motstanderne var kanskje like mange. Alkoholspørsmålet skapte stor debatt innen Stortinget, regjeringen og legestanden i forbindelse med spanskesyken (Furre 1982). Til tross for sterk motstand fra sosialminister Abrehamsen, ble det, en dag Abrehamsen var borte (5. november), ved kongelig resolusjon bestemt at det skulle deles ut en halvflaske "sykebrennevin", konjakk eller whisky, til hver husstand som medisin mot spanskesyken. De som fikk resept måtte hente halvflasken på apoteket innen 4. desember (senere forandret til 20. desember). En som opplevde dette forteller:

"Da jeg var 18 år eller så, gikk det en pest over landet vårt. Den spanske syke, eller Spanskesyken som vi kalte det. Plutselig kom den uten at vi hadde kunnskap om hvordan vi kunne mestre den. Ofrenes antall var uhyggelig og redselen ubeskrivelig. Leger og prester hadde full jobb. Venner du møtte igår ble begravet en dag eller to etter. Alle var redde hverandre. Plutselig fikk alle mennesker en kulsviertro på konjak - og legene skrev ut" (Folkeminneoppgave nr. 17 for Sør-Trøndelag 1981).

Lav oppslutning ved stortingsvalget

Oppslutningen om stortingsvalget 21. oktober 1918 er den nest laveste som er registrert i dette århundret.[5] Den høye sykeligheten og dødeligheten under spanskesyken må nok ta en stor del av skylden for dette. Mange valgmøter ble dessuten avlyst, enten på grunn av sykdom, eller fordi lokale myndigheter innførte forbud mot valgmøter for å begrense smittespredningen (Hansen 1923). I dagspressen ble det spekulert i om den lave valgdeltakelsen var årsaken til Høyres fremgang, partiet var valgets seierherre.

Ekteskap ble oppløst som følge av spanskesyken...

Tapet av unge mennesker, gjerne de nygifte eller de som snart skulle stifte familie, rammet familiene, lokalsamfunn og nasjonen hardt (Aarhus 1988). Anslagsvis 4 800 ble enker/enkemenn som følge av spanskesyken i 1918 og 1919.[6] Statistikken over folkemengdens bevegelse viser at det var 1 900 flere dødsfall blant ungkarer og 2 000 flere dødsfall blant gifte menn over 20 år i 1918 enn i 1917. Dersom disse ungkarene hadde overlevd spanskesyken og fulgt samme giftermålsatferd som observert i perioden 1919-1920, ville 150 av dem giftet seg (Det Statistiske Centralbyrå 1926a).[7]

...og barn ble foreldreløse

De personlige konsekvensene som følge av den høye dødeligheten lar seg ikke måle statistisk, men savnet av tapte familiemedlemmer og venner må ha vært stort, slik en samtidig beretning vitner om:

"I dette øieblik sænkes atter en blomstersmykket kiste ned i den sorte muld. Og i de sørgendes flokk sees en knapt 25 aar gl. hulkende kvinde. Det er hendes mand, to hjælpeløse barns far, som allerede nu maa gis tilbake til jorden. For knapt en uke siden var han frisk og sterk som faa. Livet syntes da saa lyst, og alt var saa vel tilrettelagt i dette lykkelige hjem. Men som ved et trylleslag er nu alt forandret. Det ser nu i sandhet mørkt ut for denne mands efterlatte, ti samtidig med hjertesorgen vil ogsaa de økonomiske bekymringene melde sig" (Gregersen 1918).

Dette skjedde før enkepensjonens og folketrygdens tid, og mange enker slet sannsynligvis med dårlig økonomi, særlig de med store barneflokker.[8] Mange barn ble også frarøvet sin mor, eller i verste fall både mor og far. Sundhetskommisionen i Kristiania bevilget 43 397 kroner til familier som ble særdeles hardt rammet av epidemien. Den økonomiske støtten var forbeholdt familier der en eller begge foreldre var avgått ved døden (Kristiania sundhetskommision 1919). I Bergen betalte det offentlige begravelser for de fattigste familiene. Flere steder ble det også arrangert innsamling til familier som satt igjen uten forsørger. Dette skjedde gjennom annonser i avisene eller i regi av Sanitetsforeningen, Røde Kors og kirken. Foreldreløse barn ble et stort problem. I oktober 1918 var det daglig annonser i Stockholmsavisene som oppfordret de som hadde råd til det til å adoptere foreldreløse barn. Over 500 barn trengte nye foreldre (Collier 1974). Barn uten slekt og venner som kunne overta foreldreansvaret, eller som ikke ble adoptert bort, ble henvist til barnehjem eller fattigomsorgen. Denne skjebnen ble sannsynligvis et mindretall av de foreldreløse barna utsatt for, slik tilfellet var på New-Zealand (Rice 1988).

Høyere sykelighet og dødelighet blant gravide ga færre fødsler i 1918 og 1919

Gravide kvinner som befant seg i de tre siste månedene av svangerskapet hadde svært høy dødelighet (Det civile medisinalvesen 1922). Dette skyldes at gravide kvinner er ekstra sårbare overfor infeksjoner, og i tillegg var det et skjebnesvangert sammenfall mellom reproduktiv alder (15-49 år) og alder hvor kvinner (og menn) generelt erfarte høy dødelighet (20-40 år). Til tross for at gravide kvinner var spesielt utsatt, var dødeligheten for menn høyere i de tilsvarende aldersgruppene. Overdødeligheten blant menn i denne alderen ville derfor trolig ha vært høyere dersom kvinner ikke føder barn.

En høy andel gravide kvinner utviklet komplikasjoner i forbindelse med spanskesyken. Dette førte til en økning i antall aborter og dødfødsler. I 1919 var dødfødselsprosenten, definert som dødfødte i prosent av levende- og dødfødte, relativt høy sammenliknet med de foregående år (Det Statistiske Centralbyrå 1926a). Dette forholdet henger trolig sammen med at spanskesyken rev bort mange yngre kvinner. En større andel av fødslene falt således på eldre mødre som generelt har høyere dødfødselsprosent enn yngre mødre. Dødfødselsprosenten var for øvrig høyere i byene enn på landet, større utenfor ekteskap enn i ekteskap, større for gutte- enn for pikefødsler og stigende særlig med morens alder, men også til en viss grad med farens alder. I 1920 ble det inngått mange nye ekteskap (18 460); Flere av fødslene falt dermed på yngre mødre, og dødfødselsprosenten gikk ned (Ibid).

I 1919 ble det født 59 500 barn, det vil si omtrent 4 000 færre enn i 1918 og 10 000 færre enn i 1920 (Brunborg og Mamelund 1994). Både første verdenskrig og spanskesyken bidro sannsynligvis til de dramatiske svingningene i fødselskullene. Spanskesyken kan ha medvirket til lave fødselstall i 1918 og 1919 på minst tre måter: For det første kan høy sykelighet og dødelighet ha ført til lavere seksuell aktivitet, spesielt i høstmånedene 1918. Dersom begge ektefellene overlevde spanskesyken, ble imidlertid de utsatte graviditetene trolig innhentet og omsatt i fødsler kort tid etter, for eksempel i 1920. For det andre vil også dødsfall blant ektefeller i reproduktiv alder trolig føre til lavere fødselstall. Høyere dødelighet i forbindelse med svangerskap og fødsel er diskutert i forrige avsnitt, og er en tredje måte spanskesyken kan ha påvirket fødselstallet på.

Nedsatt produksjon i næringslivet

Den høye sykeligheten og dødeligheten under spanskesyken berørte nær sagt alle deler av samfunnet. Sykdomsfravær i transportsektoren førte for eksempel til at potetforsyningen fra bygdene til byene ble lammet. Persontrafikken på jernbanen og dampbåtene holdt nesten på å bryte sammen da det sto på som verst. Flere steder langs kysten stanset også fisket opp (Det civile medisinalvesen 1922). Jordbruks- og husdyrproduksjonen ble også satt tilbake:

"Mangfoldige steder laa samtidig alle i samme hus eller gaard tilsengs, saa tilstanden var yderst prekær, da det omtrent var umulig at opdrive hjælp til pleie av de syke og til at stelle kreaturene; hvor der var en gammel kone eller en gammel kall, som gik oppe, var man forholdsvis heldig stillet" (Det civile medisinalvesen 1922:177).

Ved en del sentrale banker og kommunale etater i Bergen var sykefraværet i perioden juli 1918 til mars 1919 henholdsvis 34,7, 11,0 og 5,6 prosent i de tre kvartalene perioden dekker (Hansen 1923).[9] Enkelte offentlige tjenester, for eksempel telefonsentralene, *måtte* holdes oppe, tross sykdom og død (Dahl mfl. 1993). I de største byene ble derfor sentralborddamene pålagt ekstra overtids- og nattarbeid. Ved Kristiania telefonanlegg var sykefraværet så høyt at det likevel ikke kunne opprettholdes full ekspedisjon til tross for lite trafikk om sommeren. I en annonse i byens aviser 20. juli 1918 ble publikum derfor oppfordret til å innskrenke telefonbruken så lenge epidemien varte. For å holde trafikken oppe ble det to dager senere innført timerasjonering, det vil si innskrenket ekspedisjonstid. Da 123 av omkring 200 sentralborddamer fortsatt var fraværende på grunn av sykdom en uke senere, ble det innsett at innskrenkningen ikke ble et kortvarig nødtiltak. Timerasjoneringen ble ikke opphevet før nye sentralborddamer hadde fått opplæring sommeren 1919.

På småsteder kunne stengt samvirkelag og forsinket postgang være en konsekvens av sykefraværet. Sykdomsfravær og dødsfall skapte mange problemer på arbeidsplasser i både privat og offentlig sektor:

"Det var så mange begravelser hver dag, at byråene ikke hadde folk nok til å bære bårer. Sporveisfolkene blev da spurt om de ville være behjelpelig

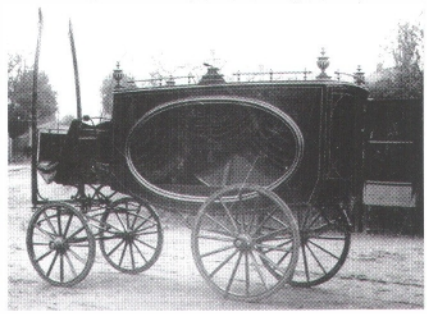

med å bære, i fritiden sin, og det gjorde de" (Folkeminneoppgave fra Oslo 1981).

En del bedrifter erfarte sannsynligvis økonomiske tap, ikke bare på grunn av høyt sykefravær, men også fordi lokale myndigheter forbød videre drift for å hindre smittespredning. Dette rammet for eksempel mange kinoer, kafeer og teatre (Det civile medisinalvesen 1922). Ikke alle tapte penger på spanskesyken. Begravelsesbyråer, blomsterhandlere og likkistesnekkere hadde fulle ordrebøker. Butikkbransjen tapte trolig penger, ikke bare på grunn av at mange av kundene var syke, men også fordi mange fulgte myndighetens oppfordring om å ikke oppsøke steder hvor det var lett å pådra seg smitte. Dette tapet kan imidlertid ikke sammenliknes med det forsikringsbransjen og de kommunale sykekassene opplevde.

Livsforsikringsselskapene fikk høye inntekter...

Høsten 1918 var det mange annonser i dagspressen og andre steder som oppfordret folk til å forsikre seg. I fagtidsskriftet *Norsk Forsikring* kunne man for eksempel lese at:

"Hvilken opfordring er det ikke, i tider som disse, for enhver ung mand, og da særlig for enhver familieforsørger, til straks at bringe en engang paatænkt livsforsikring i orden. Hvem vet vel nu, naar livstraaden skal avklippes? Derfor bør vi nu alle være livsforsikret. Og vi bør være høit forsikret" (Gregersen 1918).

Oppfordringen om å forsikre seg ble fulgt av mange, og Livsforsikringsselskapet *IDUN* fikk nytegninger for 36,1 millioner kroner, den største årlige tilgangen et norsk forsikringsselskap hadde oppnådd. 1918 var også et godt år for nytegninger i andre norske livsforsikringsselskap. *Gjensidige og Hygea* utstedte nye forsikringspoliser for henholdsvis 24,5 og 23,5 millioner kroner. De 11 norske selskapene som hadde tillatelse til å drive livsforsikringsvirksomhet fikk nytegninger for til sammen 165 millioner kroner i 1918, 64 millioner kroner mer enn i 1917 (Forsikringsraadet 1920).[10] I tillegg fikk utenlandske livsforsikringsselskaper med avdelinger i Norge, hovedsakelig nordiske, nytegninger for 14,3 millioner kroner. Livsforsikringer var imidlertid dyre, og kom derfor sannsynligvis kun de bedrestilte til gode. Livsforsikringsselskap i andre land profitterte også på redselen for

spanskesyken. De sørafrikanske livsforsikringsselskapene satte rekord i nytegninger i 1918, og inntektene var større enn utbetalingene, £ 20 millioner mot £ 1,3 millioner (Phillips 1990).

...men også store utgifter

Livsforsikringsbransjen måtte ut med store forsikringssummer etter spanskesyken, men disse kunne være lavere enn inntektene fra alle nytegningene. Beregninger foretatt av Forsikringsraadet (1920), basert på de årlige utbetalingene i perioden 1913-1917, viste at livsforsikringsselskapene samlet hadde en ekstraordinær utgift på 2,25 millioner kroner i forbindelse med dødsfall av spanskesyken i 1918. De ekstraordinære utgiftene i forbindelse med dødsfall for de utenlandske livsforsikringsselskapene med norske forsikringstakere, var anslagsvis 240 000 kroner i 1918.[11] Livsforsikringsselskapet *IDUN* måtte ut med 689 724 kroner som følge av sykdommen, og til tross for alle nytegningene viste årsoppgjøret underskudd for første gang i selskapets historie: 544 000 kroner (Hesselberg 1918, Fuglum mfl. 1961). I London måtte *Prudential Assurance Company* ut med mer enn dobbelt så store beløp til ofre for spanskesyken enn for ofre etter krigen (Pettigrew 1983). De amerikanske livsforsikringsselskapene måtte ut med anslagsvis 110 millioner dollar i 1918 (Usignert notis 1918). I Sverige skal også livsforsikringsselskapene ha tapt store summer (Alvarson mfl. 1965).

De kommunale sykekassene fikk store utgifter...

Merutgiftene til syketrygden i 1918 var 30,8 millioner kroner (Statistisk sentralbyrå 1972)[12], det vil si 562 millioner kroner omregnet til dagens kroneverdi eller 6 prosent av de offentlige utgiftene i bruttonasjonalproduktet i 1920.[13] Merutgiftene for Kristiania kretssykekasse i 1918 og 1919 var 2,3 millioner kroner (Kristiania Sundhetskommision 1919). Bare 21 prosent av landets 2,6 millioner innbyggere fikk nyte godt av disse utbetalingene, ettersom flertallet ikke hadde råd til offentlig sykeforsikring (32 prosent i Kristiania). I mange familier ble lege kun tilkalt til forsørgeren, eller til den som av hensyn til sykepenger måtte meldes arbeidsudyktig til en sykekasse. Sykekassens utgifter til begravelser var relativt beskjedne sammenliknet med sykeutbetalingene. Hver begravelse ble støttet med 50 kroner (Ormestad 1919). Ettersom to av ti av de døde (3 150 av 15 000) hadde syketrygd, blir dette likevel et betydelig beløp.

...og tomme reservefond

Utgiftene til de kommunale sykekassene ble tidoblet i 1918, mange brukte opp sine reservefond (totalt 12 millioner kroner 1.7.1918) og atter andre måtte låne penger i ulike banker og av Riksforsikringsanstalten (senere Rikstrygdeverket) for å foreta sine utbetalinger. Kretssykekassens leder, M. Ormestad, reiste derfor krav om at staten måtte bidra med støtte (Ormestad 1919). Sosialdepartementet på sin side mente at sykekassene selv måtte ordne opp. I 1919 vedtok likevel Stortinget ved kongelig proposisjon å bevilge 60 000 kroner som bidrag til å dekke sykekassenes ekstrautgifter i forbindelse med legeskyss og transport av syke (Kongeriket Norges 68de stortingsforhandling 1920). Dette beløpet var bare småpenger mot sykekassens utgifter etter spanskesyken.[14] De svenske sykekassene fikk ekstraordinære tilskudd fra staten for å dekke merutgiftene til spanskesyken (Usignert notis 1919).

Høyt sykefravær og offentlige tiltak førte til skolelukking

Ifølge Kirke- og undervisningsdepartementet (1923, 1924) virket "høy skoleforsømmelse meget generende for skolearbeidet" under spanskesyken. Fraværsprosenten blant elevene ved folkeskolene i Bergen var mellom 15,4 og 31,5 prosent høsten 1918 (Hansen 1923). Mange steder ble skolene lukket på grunn av sykdom og dødsfall blant lærere og elever. Skolelukking var også et av helsemyndighetenes tiltak for å hindre smittespredning. Skolene var sjelden stengt i mer enn to uker, og for elever som var friske var kanskje dette en kjærkommen ekstraferie.

Overbelastet helsevesen

Arbeidsbelastningen for helsepersonell var enorm da det sto på som verst høsten 1918. Sykehusene var overfylte, og til tross for jobbing døgnet rundt var sykepleien og legebesøkene utilstrekkelig. Den store belastningen på helsevesenet skyldes ikke bare høy sykelighet og dødelighet, men også sykepleier- og legemangel (0,4 leger per 1 000 innbyggere i 1918, 2,4 leger per 1 000 innbyggere i dag). For å bøte på sykepleiermangelen holdt Røde Kors og Norske Kvinders Sanitetsforening ekstraordinær utdanning av samaritter. Størsteparten av Røde Kors og Sanitetsforeningens innsats i 1918-1919 ble viet kampen mot spanskesyken. Samtidig herjet også sykdommen hardt i deres rekker, og flere døde.

Ved asyl- og tuberkulosesanatorier i Bergen og på Sørvestlandet, var over halvparten av personalet fraværende på grunn av sykdom i løpet av epidemien (Hansen 1923). I Kristiania fikk apotekene hjelp av apotekerstudenter og pensjonerte kvinnelige apotekere for å betjene den store etterspørselen etter

apotekervarer (Collier 1974). Flere steder i landet ble det også rapportert at det var et stort problem å få de døde i graven, og i mangel på trekister ble det brukt både pappesker og oljehyre. Det var også rapporter om massegraver for å få likene gravlagt fort og unngå smittespredning.

Nødmateriellet til Røde Kors kom godt med under spanskesyken (Norges Røde Kors 1919). I samarbeid med lokale helseråd ble det satt opp provisoriske sykestuer, gjerne på bedehuset. Medlemmene i Norske Kvinders Sanitetsforening samt andre frivillige deltok også aktivt i sykepleien, og var med på utdeling av mat til hjem "hvor moren var syk og derfor hele husstellet laa nede" (Norske Kvinders Sanitetsforening 1919, Det civile medisinalvesen 1922). Norges Automobilforbund stilte biler til disposisjon for mer enn 100 leger og ga bort 4 000 liter bensin (Collier 1974). I noen deler av landet ble det også organisert sentraler der legene kunne få bil- eller båtskyss. Mange privatpersoner stilte sine kjøretøyer til disposisjon (Aarhus 1988).

Helsevesenet ikke forberedt

Helsevesenet anno 1918 hadde ikke kapasitet til å håndtere det store antallet syke og døde mennesker spanskesyken førte med seg. Det var derfor mange som kritiserte epidemi-beredskapen. Følgende er en uttalelse fra Samaritanforeningen:

"Spanskesyken viste os, at vi her i landet langtfra stod rustet til at møte store epidemier. Det er derfor naturlig, at spanskesyken reiste det spørsmaal, hvordan man for fremtiden skal ruste sig for at møte denslags eventualiteter" (Norges Røde Kors 1920:12).

I samarbeid med Medisinalvesenet, Nasjonalforeningen mot tuberkulose, Norske kvinders Sanitetsforening, Norsk sykepleierforbund og Røde Kors, utarbeidet Den Norske Samaritanforening et forslag til organisasjon av arbeid under epidemier og større landsulykker (Norges Røde Kors 1920). Hva som skjedde med dette forslaget er uvisst, men sannsynligvis ble det liggende i en skuff. 80 år senere, 1. juli 1999 ble "Nasjonal beredskapsplan for pandemisk influensa", utarbeidet av Folkehelsa og Helsetilsynet, presentert for Sosial- og helsedepartementet. Dette er den første overordnede beredskapsplan for influensa i Norge. Den ble initiert etter oppfordring fra Verdens helseorganisasjon (WHO) ettersom en ny pandemi kan komme når som helst. I verste fall kan vi komme til å oppleve en ny pandemi med like høy dødelighet som under spanskesyken, men mest trolig er det at vi vil erfare en langt mildere pandemi, slik som i 1957-1958 (Asiasyken) og i 1969-1970 (Hong-Kong-syken), hvor om lag 1 100 og 1 800, hovedsakelig personer over 65 år, døde (Mamelund og Iversen 1999).

Økt dødelighet også etter 1918

For de som ikke døde var rekonvalesensen etter spanskesyken ofte langvarig, og mange pasienter, spesielt unge jenter, mistet håret som etter tyfoidfeber. Midlertidig døvhet etter mellomørebetennelse var heller ikke uvanlig, og i noen tilfeller førte dette til permanent døvhet (Det civile medisinalvesen 1922). Spesielt hardt angrepne pasienter slet også med søvnproblemer, sinnsforvirring, depresjoner og vanskeligheter med å gjennomføre daglige gjøremål og arbeid i lang tid. Frykt for at sykdommen skulle komme tilbake, skapte også usikkerhet. Dette bidro nok til å øke sykefraværet også lenge etter at spanskesyken var over. Sorg og savn av tapte familiemedlemmer i kombinasjon med postmelankoli etter spanskesyken kan også ha ført til flere selvmord, slik som observert på New-Zealand og i Sør-Afrika (Rice 1988, Phillips 1990).

Nærmere en tredel av spanskesykepasientene har erfart hjerteproblemer, lungetuberkulose og nyresykdommer etter 1918 (Collier 1974). De som gjennomgikk spanskesyken har også vist seg å ha høy risiko for å utvikle Parkinsons sykdom og "sovesyke" (encephalities lethargica) (Ravenholt og Foege 1982, Mattock mfl. 1988). Globalt kan mer enn 500 000 ha dødd av "sovesyke" i perioden 1919-1928. I Norge ble det i samme tidsrom rapportert om 268 sykdomstilfeller og 52 dødsfall av "sovesyke".[15] I Frankrike og Italia har det vist seg at de som ble født i årene 1918-1920 har erfart høyere dødelighet senere i livsløpet enn de som ble født før og etter denne perioden (Caselli mfl. 1987, Wilmoth mfl. 1990). Årsaken til dette kan være at spedbarn er ekstremt mottakelige for infeksjoner som kan ha gitt hjerte- og lungekomplikasjoner. I tillegg kan det være slik at kvinner som fikk spanskesyken i løpet av svangerskapet kan ha fått barn med misdannelser i blant annet sentralnervesystemet.

Kan reduserte kjønnsforskjeller i dødelighet etter 1918 være et resultat av seleksjon?

Noymer and Garenne (1998) har vist at kjønnsforskjeller i dødelighet i USA og til dels Frankrike ble kraftig redusert i årene etter spanskesyken. Forfatterne av denne studien forklarer utviklingen som et resultat av seleksjon, hvor menn i lavere sosiale lag i større grad ble ofre for den mannlige overdødeligheten enn menn fra høyere sosiale lag.

Effekten viste seg å være sterkest for tuberkulose. Dette skyldtes at pasienter med aktiv lungetuberkulose og pasienter med redusert lungefunksjon etter å ha gjennomgått andre lungesykdommer enn tuberkulose, viste seg å være spesielt utsatt for å dø av spanskesyken. Influensaen hadde også en evne til å få en latent lungetuberkulose til å blusse opp. Dette førte til at flere av de som normalt skulle ha dødd av tuberkulose i 1918 og 1919 døde av spanskesyken isteden. Dermed gikk dødeligheten av tuberkulose ned i 1920 og senere, spesielt for menn. Kjønnsforskjellene i dødelighet i USA ble ikke de samme som observert før spanskesyken før på midten av 1950-tallet. Det ser også ut til at dødelighet av tuberkulose falt brått i Norge etter spanskesyken, spesielt for menn.[16]

Er spanskesyken Norges største demografiske krise?

Andelen av befolkningen som døde under spanskesyken blir relativt lav sammenliknet med svartedauden, som tok livet av mellom en og to tredeler av den norske befolkningen i 1349-1350. Under 1 prosent av befolkningen døde under spanskesyken, og dødeligheten var heller ikke særlig høy sett i forhold til den høye sykeligheten.[17] Som et resultat av høy sykelighet ga dette likevel mange dødsfall. Sammenliknet med den nest største demografiske krisen i Norge i dette århundret, andre verdenskrig, hvor det ble registrert 10 262 krigsdødsfall i løpet av fem år (Backer 1948), rager imidlertid spanskesyken høyere. Dette gjelder også når vi korrigerer for folketallet i femårsperioden 1940-1945. Det var således 3,4 krigsdødsfall per 1 000 innbyggere under andre verdenskrig, mens spanskesyken tok 5,7 liv per 1 000 innbyggere. En annen viktig forskjell mellom de to største demografiske krisene i dette århundret, er intensiteten. I løpet av tre høstmåneder tok spanskesyken like mange liv som fem år med krig.

De fleste overlevde

Spanskesyken førte til mange personlige tragedier, andre opplevde økonomiske tap, og nær sagt hele befolkningen ble berørt av epidemien. En lege uttalte at "set i sin helhet maa den nuværende influenzaepidemi betegnes som en av de største ulykker der har rammet vort samfund" (Harbitz 1919:88). Det økonomiske tapet etter spanskesyken er trolig større enn etter andre influensapandemier både før og siden. Dette skyldes selvfølgelig ofrenes antall, men like viktig er det at de fleste dødsfallene oppsto blant de unge og de yrkesaktive. Vanligvis er det de aller eldste, de som bidrar minst til nasjonalproduktet, de "tærende", som dør av influensa.

Det er liten tvil om at spanskesyken satte sine spor, både i samtiden og ettertidens befolkning, men til tross for at mange ble syke, overlevde de fleste og fortsatte sine liv som vanlig. Et viktig poeng er likevel at spanskesyken ikke rammet alle like hardt. Det var for eksempel klare regionale og sosiale skiller i sykelighet og dødelighet i Norge (Hansen 1923, Mamelund 1998a). De sosiale og økonomiske konsekvensene i Norge blir også små sammenliknet med land i Afrika og Asia, for eksempel Botswana og India, med henholdsvis 42-67 og 40-50 dødsfall per 1 000 innbyggere (Patterson og Pyle 1991). Dødeligheten i disse landene var omtrent ti ganger høyere enn i Norge.

1. Ifølge Lorentzen og Sørdahl (1988) startet spanskesyken i Norge allerede 3. april 1918. I løpet av den første uken i april ble det sykmeldt 6 000 mennesker her i landet, men det er usikkert om dette skyldes influensa. Den offisielle influensastatistikken for april viser nemlig ingen oppgang i antall rapporterte tilfeller, men derimot en kontinuerlig nedgang siden januar (Mamelund 1998a-b). Et høyt antall influensatilfeller oppsto imidlertid i norske militærleire i april, men sykdommen spredte seg ikke videre til resten av befolkningen. Sporadiske influensatilfeller oppstår ofte i forkant av pandemier. I 1917 og våren 1918 ble det flere steder i verden meldt om influensa, og disse tilfellene settes ofte, og kanskje feilaktig, i sammenheng med spanskesyken. I Norske aviser og medisinske tidsskrifter var det imidlertid ingen som kalte influensa i 1917 og i april 1918 for spanskesyken. Den første informasjonen om spanskesyken i norske aviser kunne man lese 28. mai 1918, og da ble det fortalt at en mystisk sykdom herjet i Spania. På dette tidspunktet var ikke dødeligheten av influensaen særlig høy, og den favoriserte heller ikke unge voksne, noe som utover sommeren og høsten 1918 skulle bli spanskesykens kjennetegn.

2. Artikkelen er delvis basert på min hovedfagsoppgave (Mamelund 1998a) og eget bidrag til kapittel om risiko- og sårbarhetsanalyse i "Nasjonal beredskapsplan for pandemisk influensa" (utarbeidet av Folkehelsa og Helsetilsynet), som ble fremlagt for Sosial og helsedepartementet 1. juli 1999.

3. I Aschehoug og Gyldendals store norske (1999) leksikon i 15 bind, er tallene fra Mamelund 1998a tatt med. Det samme er tilfelle i Århundrets Hvem Hva Hvor 1999.

4. Insidensen er av Hansen definert som prosentandel av de spurte som en eller flere ganger ble smittet av spanskesyken. Letaliteten er definert som andel av de syke som døde av spanskesyken.

5. Av 1 201 312 stemmeberettigede deltok 717 446, det vil si 59,7 prosent. Antall forfallsanmeldelser (skriftlig stemmegivning) økte fra 46 871 i 1915 til 77 855 i 1918 på grunn av høy sykelighet i tiden rundt valgdagen (Statistisk sentralbyrå 1919).

6. Jeg har beregnet tallet ved å trekke fra antall ekteskap oppløst ved død i 1918 (14 526) og 1919 (11 663) fra det årlige gjennomsnittet i perioden 1911-1917 (10 656). Data er hentet fra Mamelund, Brunborg og Noack (1997).

7. Det er vanskelig å beregne spanskesykens virkning på antall ekteskapsinngåelser i 1918 og 1919. Dette skyldes at vi fikk en ny

og strengere ekteskapslov med virkning fra 1. januar 1919. Den nye loven førte til unormalt mange vigsler i desember 1918 og påfølgende få vigsler i første halvår av 1919. Omkring 2 000 par giftet seg i desember 1918 istedenfor første halvår av 1919 (Det Statistiske Centralbyrå 1926a).

8. I Sør-Afrika medvirket spanskesyken til innføring av barn- og enkepensjon i 1921 (Phillips 1990). I 1919 innførte Kristiania kommune, som var styrt av Arbeiderpartiet, trygd for enslige mødre. Den omfattet enker, ugifte, skilte og separerte mødre med barn under 15 år (Hatland 1987). Den nye trygden var i utgangspunktet kun ment å gjelde for uførhet og alderdom (de over 70 år), og innstillingen ble lagt frem i juni 1918, tre måneder etter at venstreregjeringen la frem et liknende statlig lovforslag (ot. prp. nr. 11 (1918)). Spørsmålet om innføring av kommunal morstrygd i Kristiania ble reist av Arbeiderpartiets kvinnegruppe allerede i 1917. At spanskesyken førte til at mange kvinner ble enker med mindreårige barn, kan ha bidratt til å øke forståelsen for behovet for trygd for enslige mødre i Kristiania.

9. Sykefraværet tredje kvartal 1918 var 33,6 prosent i postetaten, 36,7 prosent i kredittbanken, 51,9 prosent i privatbanken, 25,8 prosent på apotekene og 33,7 prosent i brannvesenet. Sykefraværet ved telegrafen, jernbanen og sporvognen var også høyt i denne perioden (Medisinalberetning for Bergen 1918).

10. De 11 livsforsikringsselskapene var Andvake, Brage, Fram, Frigg, Gjensidige, Glitne, Hygea, Idun, Norske Folk, Norske Forenede og Norske Liv (Forsikringsraadet 1920). Det skal også legges til at nytegningene økte for hvert år under den fem år lange verdenskrigen. I årene 1914-1917 var nytegningene henholdsvis 40, 51, 73 og 102 millioner kroner.

11. Dette har vi beregnet ved å se på differansen mellom utgiftene til dødsfall i 1918 (1 086 937 kroner) og gjennomsnittet av utgiftene til dødsfall i 1916 (865 247 kroner) og 1917 (826 485 kroner).

12. Tallene for stønadsutgiftene 4. kvartal 1918 i publikasjonen *Syketrygden 1912-1970* (SSB 1972) er omregnet til helårsbasis. Jeg har selv foretatt beregningene for merutgiftene til syketrygden: Først ble differansen mellom stønadsutgiftene per medlem i 1918 (80,44 kroner) og gjennomsnittlig stønadsutgift for årene 1916-1918 (uten 4. kvartal 1918) beregnet: 80,44 kroner (1918) - 24,42 kroner (1916-1918) = 56,02 kroner. Antall medlemmer i sykekassen i 1918 var 550 403. Dersom dette tallet multipliseres med merutgiftene per medlem i 1918 (56,02 kroner), blir de totale merutgiftene 30,8 millioner kroner. Antall sykedager per medlem forårsaket av spanskesyken var: 13,2 dager (1918) - 5,9 dager (1916-1918) = 7,3 sykedager per medlem. Dette betyr igjen at hver sykedag kostet kretssykekassene 7,67 kroner.

13. 100 kroner i 1917 er verdt 1822 kroner i 1995 (Statistisk sentralbyrå 1995).

14. Tallet på sykekasser som økte sine premier steg med 92 fra slutten av 1918 til 283 ved slutten av 1919 som følge av merutgiftene til spanskesyken (Riksforsikringsanstalten 1919).

15. Disse tallene har vi kommet frem til ved en opptelling av skriftlig informasjon om "sovesyke" i medisinalberetningene. Flest sykdomstilfeller og dødsfall ble rapportert i 1920 og 1921 (Det civile medisinalvesen 1923, 1924, 1926 og Statistisk sentralbyrå 1926b, 1927, 1928a-b, 1930, 1931).

16. Om spanskesyken påvirket langsiktige kjønnsforskjeller i dødelighet i Norge, og om de som ble unnfanget og født under spanskesyken har erfart høyere dødelighet senere i livsløpet enn de som ble født før og etter spanskesyken, skal vi se nærmere på i en annen artikkel og i en annen sammenheng.

17. Letaliteten, det vil si andelen av de syke som døde, var kun litt over 1 prosent i Norge (Mamelund 1998a).

Litteratur

Alvarson, A. mfl. (1965): *Sverige Reinsurance company 1914-64,* Stockholm.

Aschehoug og Gyldendals ettbindsleksikon 1997, Oslo: Kunnskapsforlaget 1997.

Backer, J. (1948): *Statistiske meddelelser, Statistisk oversikt over krigsdødsfallene 1940-1945,* NOS, Statistisk sentralbyrå.

Brunborg, H. og S-E. Mamelund (1994): *Kohort- og periodefruktbarhet i Norge 1820-1993* (Cohort and period fertility in Norway 1820-1993). Reports 94/27, Statistisk sentralbyrå.

Caplex. Cappelens ettbindsleksikon (1997): Oslo: JW Cappelens forlag 1997.

Caselli, G., J. Vallin, J.W. Vaupel og A. Yashin (1987): Age-specific mortality trends in France and Italy since 1900: period and cohort effects. *European Journal of Population* 3(1):33-60.

Collier, R. (1974): *The Plague of the Spanish Lady. The Influenza Pandemic of 1918-1919,* London: Macmillan.

Dahl, T.E, T. Ellefsen og A. Solberg (1993): *Hallo?! Norges telefonhistorie,* Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

Det civile medisinalvesen (1922): *Sundhetstilstanden og medisinalforholdene 1918,* NOS VII.58.

Det civile medisinalvesen (1923): *Sundhetstilstanden og medisinalforholdene 1919,* NOS VII. 108.

Det civile medisinalvesen (1924): *Sundhetstilstanden og medisinalforholdene 1920,* NOS VII. 138.

Det civile medisinalvesen (1926): *Sundhetstilstanden og medisinalforholdene 1921,* NOS VII.52.

Det Statistiske Centralbyrå (1926a): *Folkemengdens bevegelse 1911-1920,* NOS VIII. 6.

Det Statistiske Centralbyrå (1926b): *Sundhetstilstanden og medisinalforholdene 1922,* NOS VII. 188.

Det Statistiske Centralbyrå (1927): *Sundhetstilstanden og medisinalforholdene 1923-1924,* NOS VIII. 29.

Det Statistiske Centralbyrå (1928a): *Sundhetstilstanden og medisinalforholdene 1925,* NOS VIII.59.

Det Statistiske Centralbyrå (1928b): *Sundhetstilstanden og medisinalforholdene 1926,* NOS VIII.81.

Det Statistiske Centralbyrå (1930): *Sundhetstilstanden og medisinalforholdene 1927,* NOS VIII. 116.

Det Statistiske Centralbyrå (1931): *Sundhetstilstanden og medisinalforholdene 1928,* NOS VIII. 142.

Folkeminneoppgaver fra 1981. Samlingsseksjonen, Oslo: Institutt for kulturstudier, Universitetet i Oslo.

Forsikringsraadet (1920): *Forsikringsselskaper 1918.* Kristiania: *Beretning fra Forsikringsraadet.* NOS VI 181.

Fuglum, P., O. Tønnes, K. Aas, M. Tuveng og K. Selmer (1961): *Livsforsikring gjennom hundre år. 1861-1961,* Oslo: Livsforsikringsselskapet IDUN.

Furre, B. (1982): *Norsk Historie 1905-1940,* Oslo: Det Norske Samlaget.

Gregersen (1918): "Den spanske". *Norsk Forsikring. Tidsskrift for norsk Livsforsikring og Socialforsikring* 9(1).

Hansen, O. (1923): *Undersøkelser over influenzaens optræden specielt i Bergen 1918-1922.* Arbeider fra Den medicinske Avdeling av Haukeland sykehus. Bergen: Skrifter utgit ved Klaus Hanssens Fond. Nr. III.

Harbitz, F. (1919): Litt om influenza. *Forsikringstidende, Norsk Tidsskrift for Forsikringsvæsen,* 23(5-6):71, 87-8.

Hatland, A. (1987): *Oslotrygden. Fra nasjonal modell til lokal fortidslevning.* INAS-Rapport 1987:10.

Hesselberg, I. (1918): Spanskesykens herjinger i de forskjellige aldre, *Forsikringstidende,* 23(12).

Kirke- og undervisningsdepartementet (1923): *Skolevesenets tilstand 1918,* NOS VII. 100, Kristiania.

Kirke- og undervisningsdepartementet (1924): *Skolevesenets tilstand 1918,* NOS VII. 116, Kristiania.

Kongeriket Norges 68de stortingsforhandling (1920): *Kongelig proposisjon (143) og meddelelse til Stortinget.* Register til Stortingsforhandlinger 1919. Niende del, Kristiania.

Kristiania sundhetskommision (1919): *Beretning fra Kristiania sundhetskommision og Kristiania kommunale sykehus for året 1918,* Kristiania 1919.

Lorentzen, L. og RW. Sørdahl (1988): *Århundrets krønike.* Oslo: Gyldendal.
Mamelund, S-E. (1998a): *Spanskesyken i Norge 1918-1920. Diffusjon og demografiske konsekvenser.* Hovedoppgave i samfunnsgeografi. Oslo: Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo, 1998.

Mamelund, S-E. (1998b): Diffusjon av influensa i Norge under Spanskesyken 1918-19. *Norsk Epidemiologi* 8(1): 45-58.

Mamelund, S-E., H. Brunborg og T. Noack (1997): *Skilsmisser i Norge 1886-1995 for kalenderår og ekteskapskohorter,* Rapporter 97/19, Statistisk sentralbyrå.

Mamelund, S-E., B.G. Iversen (1999): Sykelighet og dødelighet ved pandemisk influensa i Norge, Akseptert for publisering i *Tidsskrift for Den norske lægeforening.*

Mattock, C., Marmot, M. og G. Stern (1988): Could Parkinson's disease follow intra-uterine influenza?: a speculative hypothesis, *Journal of Neurology, Neurosurgery, and Psychiatry.* 51:735-56.

Norges Røde Kors (1919): *Norges Røde Kors Aarsberetning 1918,* Kristiania.

Norges Røde Kors (1920): *Norges Røde Kors Årsberetning fra 1919,* Kristiania.

Norske Kvinders Sanitetsforening (1919): *Aarsberetning for Norske Kvinders Sanitetsforenings hovedstyre 1918,* Kristiania.

Noymer, A. og M. Garenne (1998): *Long-term effects of the 1918 "Spanish" Influenza epidemic on sex differentials of mortality in the USA: exploratory findings from historical data.* Paper presentert på konferansen "Reflections on the Spanish Flu Pandemic after 80 years - Causes and Consequences", Cape Town, Sør-Afrika, 12-15 september 1998.

Ormestad, M. (1919): Den spanske syke i 1918, *Norsk Forsikring* 2(4): 22-3.

Patterson, K.D. og G.F. Pyle (1991): The geography and mortality of the 1918 influenza pandemic, *Bulletin of the History of medicine,* 65(1):4-21.

Pettigrew, E. (1983): *The Silent Enemy. Canada and the Deadly Flu of 1918,* Western Saskatoon, Saskatchewan: Producer Prarie Books.

Phillips, H. (1990): *"Black october": The impact of the spanish influenza epidemic of 1918 on South Africa.* D. Phil. Thesis, Pretoria: University of Cape Town.

Ravenholt, R.T. og W.H. Foege (1982): Before our time. 1918 influenza, Encephalities Lethargica, Parkinsonism, *Lancet,* 16 Oct., pp. 860-4.

Rice, G. (1979): Christchurch in the 1918 Influenza Epidemic. A preliminary study, *New Zealand Journal of History,* 13(2):109-37.

Rice, G. (1988): *Black November. The 1918 Influenza Epidemic in New Zealand,* Wellington: Allen & Unwin/Historical Branch.

Riksforsikringsanstalten (1919): *Årsberetning nr. 23 fra Riksforsikringsanstalten.*

Statistisk sentralbyrå (1919): *Stortingsvalget 1918.* NOS VI. 150, Kristiania.

Statistisk sentralbyrå (1972): *Syketrygden 1970,* NOS.

Statistisk sentralbyrå (1995): *Historisk Statistikk 1994,* NOS C 188.

Sydenstricker, E. (1931): The Incidence of Influenza among Persons of Different Economic Status During the Epidemic of 1918, *Public Health Reports,* 46(4):154-70.

Usignert notis (1918): Dødeligheten av "spanskesyken" i De Forenede Stater, *Norsk Forsikring* 2(1).

Usignert notis (1919): Den spanske syke, *Sykeforsikringsbladet,* 8(5):72-4.

Vaughan, W.T. (1921): *Influenza. An Epidemiological Study,* The American Journal of Hygiene, Monopgraph Series. No. 1, Baltimore: Am J Hyg, 1921.

Wilmoth, J., J. Vallin og G. Caselli (1990): When Does a Cohort's Mortality Differ From What We Might Expect? *Population. An English Selection* **2**:93-126.

Aarhus, I. (1988): I Spanskesykens tegn. Ein rapport om epidemien i åra 1918-1919. *Tidsskrift for Sunnmøre Historielag* 64, 57-118.

Svenn-Erik Mamelund
(Svenn.Erik.Mamelund@ssb.no) er samfunnsgeograf (Cand. polit) og vitenskapelig assistent ved Historisk Institutt, Universitetet i Oslo.

Indeks for levekårsproblemer – hva kan den si oss?

Harald Tønseth

SSBs indeks for levekårsproblemer viser store forskjeller mellom kommuner og bydeler i utbredelsen av sosiale problemer. Hvor godt fanger en slik indeks opp de faktiske forhold? Og hva er forholdet mellom de registrerte problemene og *gjennomsnittsinnbyggerens* levekår?

Statistisk sentralbyrå (SSB) publiserer hvert år en indeks for levekårsproblemer. Formålet er å sammenligne kommunene med hensyn til omfanget av sosiale problemer. Indeksen bygger på syv indikatorer som, når de ses samlet, er ment å gi et representativt uttrykk for de sosiale problemene i kommunene. Et spørsmål som ofte stilles, er om indeksen, slik den er konstruert, fanger opp den *faktiske* utbredelsen av sosiale problemer.

Videre må vi ofte minne om at indeksens formål ikke er å gi et bilde av *gjennomsnittsinnbyggerens* levekår. Spørsmålet som da melder seg, er om indeksen likevel har en relevans for gjennomsnittsinnbyggerens levekår, og ikke bare for et mindretall direkte berørte.

I denne artikkelen blir disse to spørsmålene diskutert.

Om undersøkelsen.
SSB har fra og med 1995 laget "indeks for levekårsproblemer" på oppdrag fra Sosial- og helsedepartementet, etter en metode utarbeidet i SSB. Indeksen blir publisert i "Styrings- og informasjonshjulet", som er en publikasjon SSB utarbeider for departementet med data om sosiale forhold og helseforhold i kommunene. Indeksen for levekårsproblemer omfatter, i tillegg til alle landets 435 kommuner, også 245 bydeler/distrikter i 30 av de største kommunene. Til sammen gis altså data for 680 geografiske områder. Indeksen med bakgrunnstall er også tilgjengelig på SSBs web-tjener på adressen: http://www.ssb.no/emner/03/hjulet.

Indeksen måler omfanget av syv levekårsproblemer: Sosialhjelp, uføretrygd i befolkningen under 50 år, overdødelighet blant menn, attføringspenger, arbeidsledighet/arbeidsmarkedstiltak, voldskriminalitet og overgangsstønad for enslige forsørgere. Målingene bygger på registerdata som viser bruken av ordninger for å avhjelpe eller kontrollere sosiale problemer. Samtlige 680 kommuner og bydeler rangeres, ut fra nivået på hvert av disse sosiale problemene, på en skala fra 1 til 10. Selve indeksen er et gjennomsnitt av de syv enkeltrangeringene, der alle områdene teller likt.

Indeksen viser markante forskjeller mellom landets kommuner/bydeler. Den viser også, sett over det relativt korte tidsrommet på fem år, at disse forskjellene er svært stabile fra år til år. Generelt fremtrer problemomfanget som størst i sentrums-/drabantbyområder i de større byene samt i mange kommuner i Nord-Norge, især i Finnmark. Færrest levekårsproblemer finner vi i "vestkant"-kretser i byene samt i mange mindre kommuner, især på Vestlandet.

Hva sier indeksen om den faktiske utbredelsen av levekårsproblemer?

Til grunn for indeksen ligger datauttrekk fra statlige befolknings-, sosial-, trygde- og kriminalregistre. Sammenligning mellom kommunene viser betydelige forskjeller i omfanget av de målte problemene. Sosialhjelpshyppigheten i kommuner/bydeler varierer for eksempel mellom 0 og 15 prosent av den voksne befolkning og siktelser for voldskriminalitet (etter bosted) mellom 0 og 100 pr. 10 000 innbyggere. Men indeksen viser også *hopning* av levekårsproblemer i mange kommuner: Det vil si at høyt nivå på en problemindikator motsvares av høyt nivå også på andre. 42 kommuner og kretser har for eksempel verdien "9" eller "10" (det vil si størst problemhyppighet) på fem eller flere av de syv indikatorene samtidig. Publiseringen utløser naturlig nok en diskusjon om hvorvidt en registerbasert indeks gjenspeiler *forekomsten* av de faktiske sosiale problemene. Her vil vi vurdere de mulige innvendinger som kan reises mot en slik tolkning.

Registrene sier i en forstand "sannheten" om hver kommune ved at de bygger på fulltelling av de aktuelle offentlige vedtak (samt, fra folkeregisteret, inntrufne dødsfall). Men antall registrerte tilfeller er ikke nødvendigvis identisk med utbredelsen i befolkningen av de problemer og behov som registeret er antatt å avspeile. Som påpekt nedenfor er for eksempel forholdet mellom registrert sosialhjelp og behovet for sosialhjelp ikke entydig. Og et eventuelt avvik mellom registerdata og underliggende behov/mørketall kan tenkes å variere fra kommune til kommune.

Blant de anvendte registerdataene står folkeregisterets data om levealder i en særstilling. Her vil det være fullt samsvar mellom faktisk forekomst av det undersøkte fenomen (dødsfall) og registeret. (Tolkningen av tall for levealder kan imidlertid forstyrres noe ved at tallene kan dekke over polarisering internt i kommunen/bydelen).

For de andre dataene er forholdet mellom registrert og faktisk forekomst mer problematisk. En rekke mindre kommuner er for eksempel praktisk talt uten sosialhjelpstilfeller. Men om dette er et godt uttrykk for *behovet* for sosialhjelp, er mer usikkert. Den sosiale gjennomsiktigheten i mange små lokalsamfunn kan gjøre at en del kvier seg for å oppsøke sosialkontoret. Det samme kan også i noen grad gjelde terskelen til å oppsøke det lokale trygdekontoret med sikte på attføring, uføretrygd og overgangsstønad. *Holdningene* hos det lokale tjenesteapparatet (primærlegene og trygdekontor) til bruken av ordningene kan i sin tur påvirke om det søkes om og innvilges trygd. Det samme kan gjelde for sosialkontorets innvilgning av sosialhjelp.

Oppdagelsesrisiko og andre forhold

Med hensyn til siktelser for voldskriminalitet vil både anmeldelses- og oppdagelsesrisiko kunne variere mellom kommuner. Andre undersøkelser viser at det her er store mørketall i kriminalstatistikken: Mens det i 1996 var 20 000 anmeldelser for voldskriminalitet, var det samme år ca. 110 000 personer som oppga å ha vært utsatt for vold (Statistisk sentralbyrå 1998). Tilbøyeligheten til å anmelde vold begått for eksempel av nære familiemedlemmer, kan i noen grad tenkes å variere etter type lokalsamfunn.

Hvis lave tall for trygd og sosialhjelp i noen kommuner kan antyde et underforbruk i forhold til behovet, kan høye tall tilsvarende tenkes å inneholde et element av "godt sikkerhetsnett"; at tjenesteapparatet i disse kommunene, på en bedre måte enn andre steder, fanger opp det faktiske behovet for tjenester.

Når det gjelder arbeidsledighet, kan variasjoner mellom kommuner i registrerte ledige i noen grad gjenspeile om folk oppfatter at det har noen hensikt å registrere seg på arbeidskontoret. Arbeidskraftundersøkelsene viser at det finnes en "skjult" ledighet av personer som ønsker arbeid, men som unnlater å benytte arbeidskontoret. Enkelte av disse søker arbeid på egen hånd, andre forblir hjemmeværende eller mottar sosialhjelp uten å søke arbeid. Av sosialhjelpsmottakerne i 1998 var 39 prosent registrert som "ikke arbeidssøker".

I hovedsak er indeksen egnet for sitt formål

Konklusjonen er altså at det for seks av de syv indikatorene i indeksen er en viss usikkerhet knyttet til hvor godt registerdataene gjenspeiler de underliggende behovene i kommunene. Men man skal ikke la disse innvendingene overskygge hovedfunnene i indeksen. I hovedsak antar vi at registerdataene er en tilfredsstillende innfallsvinkel til lokale variasjoner også i de underliggende forholdene.

Denne konklusjonen bestyrkes også av at forholdet mellom kommuner/bydeler forblir noenlunde det samme også om man studerer en alternativ problemindikator som antall barnevernstilfeller. Av de 35 kommuner/bydeler med flest levekårsproblemer, finner vi 14 av disse igjen blant de 35 kommuner/bydeler med flest barnevernstilfeller. 15 av de andre hadde et nivå på barnevernstilfeller godt over landsgjennomsnittet. Kun 3 av de 35 som ifølge indeksen hadde flest levekårsproblemer, hadde klart lavere utbredelse av barnevernstilfeller enn landsgjennomsnittet. Vi mener altså at de nevnte innvendingene mot indeksen mest bør fungere som et korrektiv til for bastante *tolkninger* av forskjellene i problemomfang.

"Selektiv flytting" og andre problemer

De sosiale problemer indeksen viser, tolkes ofte som et resultat av problemskapende forhold i den aktuelle kommunen selv. Men spørsmålet er om problemene skyldes forhold i den nåværende bostedskommunen, der personene blir registrert. Dette trenger ikke være tilfelle. Mange personer med "problematferd" foretar "selektiv flytting" fra gjennomsiktige småsamfunn til mer urbane strøk, der problematferden kan være mer akseptert og anonymiteten større. Den høye dødeligheten i flere Oslo-øst-bydeler tilskrives i ikke liten grad tilflytting, ikke minst på grunn av boligpriser og konsentrasjonen av sosiale boliger i disse bydelene, og ikke bare

for eksempel forhold ved oppvekstmiljøet i disse bydelene.

Når det gjelder de sosiale problemenes omfang, er det viktig å minne om at indeksen bygger på en sammenligning med landets øvrige kommuner/bydeler. En generell bedring i levekårene vil ikke fanges opp i indeksen. For fire av de forhold som fanges opp av indeksen, er for eksempel "problemhyppigheten" på landsbasis redusert i løpet av den siste 5-årsperioden. Dette gjelder sosialhjelp, arbeidsledighet, dødelighet og overgangsstønad. For de tre øvrige indikatorene har nivået derimot vært noe økende. Det indeksen fanger opp av slike trender, er bare forskjellig endringstakt mellom ulike kommuner.

En annen beregningsteknisk side ved indeksen er at den øverste desilen av kommuner/bydeler (den tiendedelen med størst problembelastning), rommer et stort spenn i målte verdier. For eksempel varierer sosialhjelpshyppigheten i øverste desil mellom 5,7 og 14,9 tilfeller pr. 100 innbyggere. I indeksen vil begge de aktuelle kommunene få indeksverdien "10".

Endelig bør nevnes at indeksen i mange kommuner/bydeler bygger på et svært lite antall registrerte tilfeller. I indeksen teller alle kommuner/bydeler med, også de minste. Små tall er sårbare for tilfeldige variasjoner over tid og for eksempel for effekten av flyttinger for noen få personer.

Sier indeksen noe om *gjennomsnittsinnbyggerens* levekår?

Vi går nå over til å se på den andre problemstillingen som ble nevnt i innledningen, nemlig forholdet mellom indeksen og *gjennomsnittsinnbyggerens* levekår. Når det ofte hevdes at indeksen burde favnet bredere, ligger det stort sett implisitt at den burde fokusere sterkere på forhold av større betydning for "majoriteten", som for eksempel barnehagedekning, antall sykehjemsplasser, forurensning og boligpriser. En bredere anlagt indeks ville helt riktig gitt mer relevante holdepunkter for hvordan gjennomsnittsborgerens levekår varierer mellom ulike kommuner og kretser. Men en slik utvidet indeks ville i mindre grad vært egnet til å belyse problemskapende forhold i kommunene.

Men hva er forholdet mellom den andel av befolkningen vi finner i "problemregistre" og totalbefolkningen i kommunene? For det første kan det spørres hvor stor den andelen av befolkningen er som dukker opp i de aktuelle registrene. Denne andelen kan anses som forholdsvis lav. Ser man på den kommunen der det i 1999-indeksen ble registrert flest levekårsproblemer, var den høyeste forbruksraten på ett enkelt av levekårsproblemene 15,5 prosent (overgangsstønad). På de øvrige målene hadde denne kommunen verdier fra 0,3 prosent (voldskriminalitet) til 7,7 prosent (sosialhjelp). På grunn av overlapp for eksempel mellom mottakere av overgangsstønad og sosialhjelp er det vanskelig å anslå andelen innbyggere som samlet sett rammes av disse levekårsproblemene. På landsbasis hadde for eksempel 35 prosent av sosialhjelpsmottakerne trygd/pensjon som hovedinntektskilde i 1998.

Levealder er, som nevnt, den eneste av indikatorene som utvetydig dekker problemutbredelsen i hele befolkningen. Men hvordan er overdødeligheten *fordelt* i kommuner med lav levealder? Er overdødeligheten begrenset til visse segmenter, eller gjelder den hele befolkningen? Data fra Statens helseundersøkelser om røyke- og kostholdsvanene i kommuner med høy dødelighet viser at man her står overfor risikoatferd langt utover marginaliserte grupper. Dette er med på å forklare de store utslagene for totalbefolkningens levealder. Forskjellen mellom enkelte kommuner/bydeler i "forventet gjenværende leveår for 0-årige menn" er opptil 16-17 år. (At tallet for hver kommune er et gjennomsnittstall som også dekker over variasjoner i levealder internt i kommunen, er en helt annen sak).

Men også den majoriteten som ikke direkte rammes av levekårsproblemene (bortsett fra lav levealder), vil mer indirekte berøres av at det finnes en minoritet med levekårsproblemer/sosiale problemer. For det første representerer de aktuelle sosiale problemene en belastning på kommunens tjenesteyting, både økonomisk og personellmessig, noe som i noen grad vil gå ut over andre kommunale tjenester. Mer om dette avslutningsvis.

Videre føler mange seg berørt av at det forekommer miljøer kjennetegnet av vold, rusmiddelmisbruk og rotløshet; også om en selv og ens nærmeste ikke blir direkte rammet av for eksempel voldslovbrudd. Voldskriminalitet er i stor grad begrenset til spesielle miljøer som både gjerningsmann og offer tilhører, men langt større grupper enn "de utsatte" føler frykt for å bli rammet. SSBs levekårsundersøkelser viser at den gruppen som er minst utsatt for voldskriminalitet, nemlig eldre kvinner, er den gruppen hvor frykt for slik kriminalitet er størst. Frykten må antas å øke med forekomst av voldskriminalitet i hjemkommunen/-bydelen, noe også tallene antyder.

Et annet forhold av betydning for større grupper i befolkningen, er følgende: Når noen *blir* avhengig av offentlige tiltak, kan dette være en indikasjon på at også andre står i *fare* for å bli avhengige av slike tiltak. Det vil altså finnes et "utsatt sjikt" blant majoriteten som står i fare for å havne blant minoriteten. Hvor stor denne andelen er, er usikkert. Vi vet ikke hvor mange som "nesten" må oppsøke sosialkontoret eller "burde" vurderes uføretrygdet. Levekårs- og helseundersøkelsene gir indikasjoner på andel med selvforsørgelses- eller helseproblemer som kan føre til behov for sosialhjelp eller uføretrygd. Når det gjelder arbeidsmarkedet, vet vi ikke hvor mange "usikre" arbeidsplasser som står bak hver arbeidsledig. Tall for antall permitteringer kan i enkelte næringer (især i industrien) være utgangspunkt for et anslag. Vi vil i denne omgang bare konkludere med at det finnes et utsatt sjikt bak hver av indikatorene, og at dette sjiktet vil være sårbart også for marginale forverringer i helsetilstand, personlig inntekt og bedriftenes inntjeningsevne.

Den gruppen som mest iøynefallende rammes utenom de direkte berørte, er selvsagt personer i husholdningen til de aktuelle personene. Disse vil også bli berørt av inntektssvikt eller andre levekårsproblemer hos forsørgeren. I 1997 var det for eksempel 101 000 barn, ektefeller og samboere som ble forsørget av de i alt 147 000 personer som mottok sosialhjelp dette år.

Kan kommunene selv påvirke de forhold som indeksen viser?

Ofte vil kommunene hevde at de har begrenset herredømme over de "utstøtingsmekanismene" som gjør enkelte avhengige av offentlige støtteordninger. For eksempel bestemmes forholdene på arbeidsmarkedet og innbyggernes inntektsnivå av markedsforhold som i stor grad ligger utenfor kommuneadministrasjonens herredømme. Det samme gjelder mange av de forhold som gjør at personer blir avhengige av uføretrygd, attføringspenger og sosialhjelp.

Men i noen grad kan forhold som leder til slik avhengighet av kontantoverføringer, forebygges eller dempes gjennom kommunale tiltak. Kommuneøkonomien vil her være en kritisk faktor. For eksempel kan behovet for sosialhjelp reduseres ved tiltak på boligmarkedet eller økonomisk veiledning/gjeldssanering fra sosialkontoret. Et vanskelig arbeidsmarked, som kan resultere både i arbeidsledighet, attføring og uføretrygd, kan i noen grad avhjelpes gjennom for eksempel kommunale tiltaksplasser, eventuelt samfinansiert med arbeidsmarkedsetaten, og også kommunal ansettelsespraksis. De medisinske forhold som fører til attføring og uføretrygd, kan i noen grad motvirkes gjennom tiltak fra kommunehelsetjenesten. Overgangsstønad, som ytes enslige forsørgere uten arbeid eller med lav inntekt, kan i noen grad forebygges gjennom kommunale opplysnings-, utdannings- og arbeidsmarkedstiltak.

Den sjette indikatoren, *siktelser for voldskriminalitet etter siktedes bosted,* rommer også et potensiale for kommunal forebygging. Alkohol er ofte sterkt inne i bildet i forbindelse med voldslovbrudd, og indikatoren er således relevant for det rusmiddelforebyggende arbeid i kommunene. Når man, som her, går på siktedes bosted, og ikke åstedet for kriminaliteten, kan for eksempel lokaliseringen av skjenkestedene i mindre grad "forstyrre" tolkningen av forskjellene mellom kommuner/bydeler.

Overdødelighet blant menn gjenspeiler et potensiale for forebygging av forhold som leder til for tidlig død. Når høy dødelighet blant annet er relatert til livsstil (røyking) og kosthold, som både i Oslo øst og i Finnmark, er dette forhold som kommunehelsetjenesten i noen grad kan påvirke blant annet ved holdningskampanjer.

Kommunens motivasjon til å agere

Det blir ofte hevdet at kommunens motivasjon for å medvirke til selvforsørgelse blir sterkt redusert hvis de aktuelle personene går over på statlige kontantytelser. Ofte spør man derfor om kommunene oppfatter det som et problem for eksempel å ha en høy andel uføretrygdede innbyggere.

Kommunens egeninteresse av å identifisere årsaker til at grupper ikke er selvforsørgende, gjelder imidlertid ikke bare der kommunen selv er ansvarlig for å yte bidrag, nemlig for sosialhjelp. Også mottakere av statlige ytelser representerer en økonomisk merbelastning for kommunene. Dels fordi mottakerne av de statlige ytelsene på grunn av delvis inntektsbortfall samtidig kan bli avhengige av sosialhjelp. Især gjelder dette mottakerne av overgangsstønad. Blant disse ligger andelen som samtidig mottar sosialhjelp nær 30 prosent (noe som riktignok er en reduksjon fra 45 prosent i 1989).

Videre yter mange kommuner ulike tilskudd til personer med inntektsbortfall, som for eksempel subsidiert barnehageplass eller tilskudd til telefon. Men også på andre måter utgjør disse gruppene en spesiell belastning for det kommunale

tjenesteapparatet. Blant annet vil personer som av medisinske årsaker havner på attføring eller får uføretrygd, ha et overforbruk av kommunale lege- og fysioterapitjenester. De representerer også reduserte skatteinntekter på grunn av (relativt) lave trygdeytelser sammenlignet med potensiell lønnsinntekt.

Ut over økonomisk egeninteresse har kommunene selvsagt også interesse av at det sosiale miljøet er godt ved at for eksempel frykten for vold er lav, og de lokale myndigheter har en "menneskelig" interesse av å sikre gode levekår for alle innbyggere.

Oppsummering

Seks av de syv indikatorene i SSBs indeks for levekårsproblemer inneholder "mørketall" mellom registrerte tilfeller og faktisk forekomst/behov. Omfanget av mørketallene kan i noen grad tenkes å variere mellom ulike kommuner, blant annet ut fra kommunestørrelse og sosiale/kulturelle forhold. I tillegg kan tolkningen av indeksen bli noe forstyrret av flyttinger og allmenne endringer i levekårene. Tolkningen påvirkes også av at det er store forskjeller internt i den tiendedel av kommuner/bydeler med flest levekårsproblemer samt av små tall. I hovedsak antar vi imidlertid at indeksen gir grunnlag for å trekke slutninger om forskjeller i det underliggende problemnivået i ulike kommuner.

De sosiale problemene som indeksen rommer, gjelder, med unntak av levealderberegningen, bare et begrenset mindretall i befolkningen. Men større deler av innbyggerne påvirkes også dels gjennom sine relasjoner til de aktuelle personene, dels gjennom belastninger på kommuneøkonomien og det sosiale miljøet, og også gjennom utsatthet for selv å bli avhengige av offentlige tiltak for eksempel ved forverrede konjunkturer.

Kommunene har, dog i varierende grad, mulighet til å treffe tiltak som motvirker de aktuelle problemene. Kommunene har også en klar egeninteresse i å treffe slike tiltak, også i de tilfeller der staten bærer stønadsutgiftene.

Indeksens formål er å belyse forskjeller mellom kommunene i utbredelsen av sosiale problemer. Det er viktig å huske at "levekår" er noe mer enn sosiale problemer. En indeks for *gjennomsnittsinnbyggerens* levekår kunne vist et annet styrkeforhold mellom kommunene. Indeksen må derfor ikke tolkes som et uttrykk for "hvor det er best å bo". På den annen side må det ikke underslås at indeksen *gir* et bilde av en viktig side av velferdssituasjonen i kommunene.

Harald Tønseth
(Harald.Tonseth@ssb.no) er rådgiver i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for helsestatistikk.

Innenlandsk flyttemønster 1977–1998:

Grå og grønne bølger

Jørgen Carling

Sentralisering, byvekst og avfolking av distriktene er spørsmål som har stått sentralt i samfunnsdebatten i en årrekke. De siste tiårene har disse strømningene gått i bølger — "grå" bølger med høy sentralisering, avløst av "grønne" bølger med tendenser i motsatt retning. Samtidig er det mange trekk i flyttemønsteret som ikke fanges opp av begrepet sentralisering.

Flyttinger kan analyseres på forskjellige nivåer, avhengig av hvilke administrative grenser som ligger til grunn for statistikken. På 1990-tallet har antallet flyttinger over kommunegrensene ligget rundt 40 pr. 1 000 innbyggere hvert år. Omtrent halvparten av disse er flyttinger til et annet fylke. På nivå mellom fylke og kommune ligger økonomiske regioner, som det er definert 90 av i Norge (se ramme 1). Det er omtrent 30 flyttinger til en annen økonomisk region pr. 1 000 innbyggere hvert år. Denne analysen bygger utelukkende på flyttinger mellom økonomiske regioner. Årsaken er at prosjektet inngår i arbeidet med befolkningsframskrivinger, der økonomiske regioner er den viktigste analyseenheten.[1] Det vil også være viktige sentraliseringstrekk ved flyttingene mellom kommuner innen hver region, men en analyse basert på økonomiske regioner fanger godt opp endringene i sentraliseringstendenser over tid.

Hvilke områder er sentrale?

Statistisk sentralbyrå (1994) har laget en mye brukt inndeling av kommuner etter sentralitet.[2] Inndelingen er foretatt i to trinn. Først har man satt opp lister over byer og tettsteder på tre sentralitetsnivåer, og deretter har man sett hvilke kommuner som ligger innenfor en viss avstand fra disse tettstedene, målt i reisetid. Kommuner som ligger nær landets største byer har sentralitet 3, mens de minst sentrale kommunene, som ligger mer enn en times reise fra noe tettsted i de tre listene, har sentralitet 0.

Det er ikke laget noen tilsvarende offisiell inndeling av de økonomiske regionene. Denne analysen av flyttestrømmer bygger på en inndeling av økonomiske regioner der sentraliteten til de enkelte kommunene i regionen er lagt til grunn. I tillegg til sentralitetsnivåene 0 til 3, er det skilt ut et ekstra sentralt nivå, som består av de fire regionene Oslo, Bærum/Asker, Bergen

Ramme 1. Økonomiske regioner

I 1999 etablerte Statistisk sentralbyrå økonomiske regioner som en regional inndeling på nivå mellom fylke og kommune (Hustoft mfl. 1999). Regionene består av hele, sammenhengende kommuner, som alle ligger i samme fylke. Dette er i samsvar med EUs såkalte NUTS 4-inndeling av regioner. Norge er delt inn i 90 økonomiske regioner. Hver region har én eller flere senterkommuner som inneholder tettsteder av en viss størrelse og med betydelig tilstrømning av pendlere fra andre kommuner. Det er i regelen dette pendlingsomlandet som utgjør resten av den økonomiske regionen. I noen tilfeller består regionene bare av én eller to kommuner. Fra og med 1999 er det de økonomiske regionene som legges til grunn for beregningene i de regionale befolkningsframskrivingene.

Figur 1: **Nettosentralisering[1]. 1977-1998**

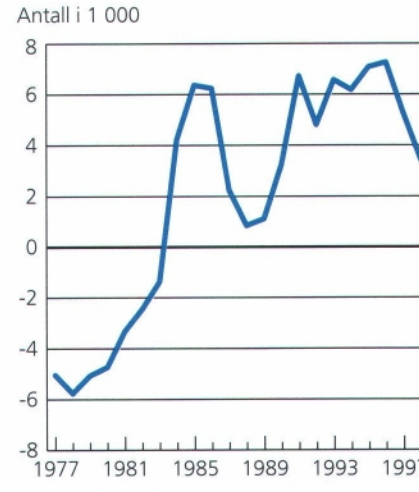

[1] Nettosentralisering er antall flyttinger i retning av mer sentrale regioner minus antall flyttinger i retning av mindre sentrale regioner

Kilde: Befolkningsstatistikk, bearbeidede tall

Figur 2: **Nettoinnflytting[1], etter sentralitet. 1977-1998**

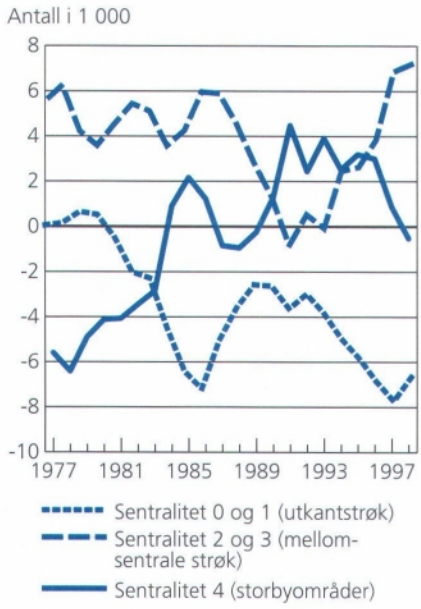

[1] Nettoinnflytting er innflytting minus utflytting
Kilde: Befolkningsstatistikk, bearbeidede tall

og Trondheim[3]. De tre høyeste sentralitetsklassene har omtrent en firedel av landets folketall hver, mens nivå 0 og 1 har omtrent en åttedel av folketallet hver (Inndelingen er beskrevet i Carling 1999).

Når man ser på flyttestatistikken, er det tre sentralitetsnivåer som skiller seg ut. Det første nivået er utkantregionene med sentralitet 0 og 1. Selv om regionene med lavest sentralitet gjennomgående har større utflytting sett i forhold til innbyggertallet, følger disse to gruppene av regioner stort sett samme mønster. Sett under ett har de hatt negativ flyttebalanse hvert eneste år siden 1981, og nettoutflyttingen toppet seg med over 7 700 personer i 1997 (figur 2).

Det andre nivået er mellomsjiktet med sentralitet 2 og 3. Dette er regioner langs kysten fra Lindesnes til Svinesund, på det sentrale Østlandet nordover til Lillehammer, og rundt store og mellomstore byer i resten av landet. Disse regionene har under ett hatt positiv flyttebalanse gjenom hele perioden, bortsett fra et par år på begynnelsen av 1990-tallet (figur 2).

Det siste nivået, storbyområdene (sentralitet 4), har svingt mellom positiv og negativ flyttebalanse, med store utslag i begge retninger. Analysen bygger på inndelingen i fem sentralitetsnivåer, men denne grove tredelingen er nyttig for å forstå hovedtrekkene i utviklingen.

Hvordan kan sentraliseringstendensene tallfestes?

Det er flere måter å gå fram på for å sammenfatte flyttestatistikk til tall som sier noe om omfanget av sentraliseringen. Et enkelt mål er det som kan kalles *nettosentralisering*, nemlig differansen mellom antall flyttinger oppover i sentralitetshierarkiet (til en mer sentral region enn den regionen man flytter fra) og antall flyttinger nedover i sentralitetshierarkiet. I løpet av de siste 20 årene har ca. 25 prosent av alle flyttinger mellom økonomiske regioner gått til en annen region med samme sentralitet. De resterende 75 prosent av flyttingene har vært forholdsvis likt fordelt mellom flyttinger til mer sentrale og mindre sentrale regioner. Det er svingningene i denne balansen som ligger bak målet nettosentralisering. Når dette tallet er *negativt*, går flertallet av flyttinger til en *mindre sentral* region. Vi kan da med rette si at flyttemønsteret er preget av desentralisering. Dette var tilfellet fra begynnelsen av 1970-tallet og fram til 1983. Siden 1984 har nettosentraliseringen vært positiv, med 7 200 i 1996 som det høyeste tallet så langt (figur 1).

Ramme 2. Tallfesting av sentraliseringstendenser i flyttemønsteret[4]

Nettosentralisering er differansen mellom antall flyttinger oppover i sentralitetshierarkiet (til en mer sentral region enn den regionen man flytter fra) og antall flyttinger nedover i sentralitetshierarkiet.

Gjennomsnittlig sentralitetsendring er den gjennomsnittlige forskjellen mellom tilflyttingsregionens og fraflyttingsregionens sentralitet for alle flyttinger.

Et annet mål på sentralisering er *gjennomsnittlig sentralitetsendring*. Dette er den gjennomsnittlige forskjellen mellom tilflyttingsregionens og fraflyttingsregionens sentralitet for alle flyttinger. En gjennomsnittlig sentralitetsendring lik 1 innebærer at flyttingene i gjennomsnitt går til en region som er ett

hakk mer sentral. Ettersom mange flyttinger går til andre regioner med samme sentralitet, og det er omtrent like mange som flytter til mer sentrale som til mindre sentrale regioner, vil gjennomsnittlig sentralitetsendring aldri ligge særlig langt fra null. Siden 1977 har dette tallet variert mellom –0,06 og 0,15. I motsetning til nettosentralisering er gjennomsnittlig sentralitetsendring ikke påvirket av det totale antallet flyttinger.

I tillegg til å bruke disse to målene, kan man analysere flyttemønsteret utfra nettoinnflytting og nettomobilitet for regioner med ulik sentralitet (figur 2). *Nettoinnflytting* er differansen mellom inn- og utflytting. *Nettomobilitet* er nettoinnflytting pr. 1 000 innbyggere ved begynnelsen av året. I 1998 hadde regionen Ullensaker/Eidsvoll høyest nettomobilitet med 15 pr. 1 000, mens Kirkenes hadde lavest nettomobilitet med –35 pr. 1 000. Både nettoinnflytting og nettomobilitet får negative verdier når det er flere utflyttere enn innflyttere.

Den store grønne bølgen

Figur 1 viser hvordan sentraliseringstendensene i flyttemønsteret har gått i bølger. I årene 1977-1979 var det årlig mer enn 5 000 flere flyttinger i retning av *mindre* sentrale regioner enn det var i retning av *mer* sentrale regioner. Vi var da midt i en periode som var preget av *desentralisering* i flyttemønsteret. Ettersom et flertall av flytterne flyttet til en region som var mindre sentral enn den regionen de flyttet fra, var nettosentraliseringen negativ (se ramme 2). Denne perioden med tilflytting til distriktene kan sies å ha vart fram til 1983. Som det framgår av figur 2, var det såvidt nettoinnflytting til utkantene i denne perioden, mens storbyområdene opplevde stor utflytting. Disse områdene tapte årlig mer enn en 1/2 prosent av befolkningen til andre deler av landet på slutten av 1970-tallet.

Denne utviklingen hang blant annet sammen med desentralisering av arbeidsintensiv industri, økt støtte til primærnæringene, og sterk satsing på offentlig sektor i kommunene. Utbyggingen av skole-, pleie- og omsorgssektoren skapte mange nye kvinnearbeidsplasser i distriktene, og gjorde det mer attraktivt for familier med to yrkesaktive voksne å slå seg ned utenfor storbyområdene. Det er grunn til å tro at idémessige strømninger også bidro til at flere ønsket et liv i landlige omgivelser.

Helomvending på 1980-tallet

På midten av 1980-tallet ble den grønne bølgen avløst av en grå bølge med økende grad av sentralisering. Allerede omkring 1980 begynte fraflyttingen fra de minst sentrale regionene å øke i omfang (figur 2). Den samlede nettoinnflyttingen til regioner med sentralitet 0 og 1 sank fra +500 i 1980 til –7 000 seks år senere. Fra 1984 gikk et flertall av alle flyttinger mellom økonomiske regioner i retning av mer sentrale strøk. Dette innebærer at nettosentraliseringen gikk over til å være positiv (figur 1). Det var særlig storbyområdene som opplevde økt tilflytting. På slutten av 1970-tallet hadde de mest sentrale regionene et underskudd på flyttebalansen på omkring 6 000 personer årlig. I 1984 var dette snudd til et overskudd på 900, og året etter toppet det seg på 2 200.

Forandringen i flyttemønster kan langt på vei forklares av næringsutviklingen. Nye arbeidsplasser kom i økende grad i sentralt orienterte næringer som var avhengige av høyt kvalifisert arbeidskraft og nære bånd til utlandet. Parallelt med dette avtok veksten i offentlig sektor i utkantkommunene, og sysselsettingen i jordbruk, fiske og deler av den distriktsorienterte industrien ble redusert som følge av økonomisk omstilling og rasjonalisering (Byfuglien 1993).

Sentraliseringen avtok etter jappetiden

I årene 1987-1990 fulgte en ny periode med relativt lav grad av sentralisering. Det var ingen ny desentraliseringsbølge, men like fullt en "grønn" periode sammenlignet med årene før og etter. Nettoutflyttingen fra utkantregionene ble redusert fra drøye 7 000 personer i 1987 til 2 600 personer i 1989 og 1990. Samtidig opplevde storbyområdene igjen større utflytting enn

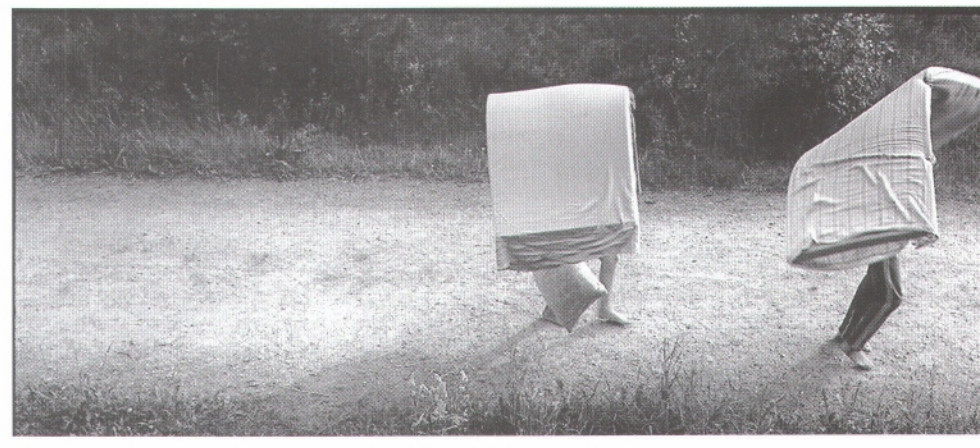

Figur 3: **Arbeidsledighet, flyttetilbøyelighet[1] og nettosentralisering[2]. 1977–1998. Normerte verdier[3]**

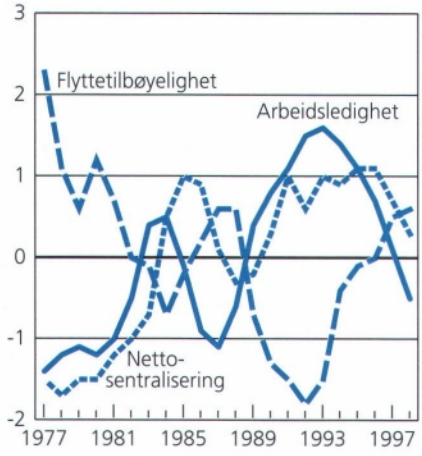

[1] Antall flyttinger mellom økonomiske regioner i forhold til innbyggertallet

[2] Differansen mellom antall flyttinger i retning av mer sentrale regioner og antall flyttinger i retning av mindre sentrale regioner

[3] Normerte verdier vil si at null betegner gjennomsnittet for hele perioden og skalaen viser avvik fra gjennomsnittet målt i standardavvik. Dette gjør det mulig å vise alle tre variablene med samme skala.

Kilde: Befolkningsstatistikk, bearbeidede tall

innflytting. Tallene for storbyområdene domineres fullstendig av utviklingen i Oslo-området. Mens svingningene i Bergen og Trondheim knapt er synlige, er det en kraftig bølgedal i tilflyttingen til Oslo og Bærum/Asker. Dette gjelder også når man ser flyttestrømmene i forhold til regionenes folketall. Også de mellomsentrale regionene hadde redusert innflytting, etter mange år med nettoinnflytting på 4 000–6 000 personer i året.

Denne lille grønne bølgen skyldes nok i mindre grad politiske tiltak enn den store grønne bølgen på 1970-tallet. Sentraliseringen begynte å avta i 1987, året da jappetiden kulminerte og høykonjunkturen nådde toppen. Arbeidsledigheten var da på sitt laveste nivå siden slutten av 1970-tallet. Nedgangen i ledigheten var størst i Oslo og Akershus, der andelen ledige var blitt redusert med tre firedeler fra 1984 til 1986. Ikke desto mindre hadde det vært en halvering av ledigheten også i Troms og Finnmark i samme periode. (Arbeidsmarkedsetaten 1997). Dette bidro til å redusere fraflyttingen til distriktene, samtidig som mange benyttet anledningen til å flytte ut av Oslo-området.

Ny sentralisering på 1990-tallet

Omkring 1990 snudde utviklingen igjen, og vi gikk inn i en ny periode med sterk sentralisering. Utkantregionenes underskudd på flyttebalansen begynte å øke, og på midten av 1990-tallet var utflyttingen på nivå med sentraliseringsperioden ti år tidligere (figur 2). Det var likevel en viss forskjell mellom disse to grå bølgene. I årene 1991-1993 var innflyttingen til storbyene langt større enn tilfellet var under den grå bølgen på 1980-tallet, mens tilflyttingen til mellomsentrale områder var betydelig lavere. Storbyområdene hadde en nettoinnflytting på 4 500 personer i 1991, noe som er større enn noe annet år i perioden 1977-1998. Mens det normale gjennom mange tiår har vært en jevn nettoutflytting fra storbyområdene til andre sentrale områder, var det motsatt på begynnelsen av 1990-tallet. Mot midten av 1990-tallet snudde flyttestrømmen igjen, og de mellomsentrale regionene opplevde etter hvert rekordstor nettoinnflytting med nesten 8 000 personer i 1998. Disse var omtrent likt fordelt mellom innflyttere fra storbyområder og innflyttere fra utkantregioner. I 1996-1997 begynte flyttemønsteret å ligne svært mye på det vi så under den grå bølgen for ti år siden. Hvorvidt vi nå er på vei inn i en ny grønn bølge, er et spørsmål som tas opp mot slutten av artikkelen.

På tvers av sentraliseringen

I en periode med høy grad av sentralisering vil man anta at det er stor utflytting fra distriktene *og* stor innflytting til storbyområdene. I en periode med lav grad av sentralisering vil det være motsatt. Når man studerer flyttestrømmene, viser det seg imidlertid at en del år faller utenom dette mønsteret.

Årene 1991-1993 peker seg ut som begynnelsen av en periode med høy grad av sentralisering når man ser på utviklingen i nettosentralisering (figur 1). Disse årene var som sagt preget av rekordstor innflytting til storbyområdene, med gjennomsnittlig 3 600 personer i året. Samtidig var utflyttingen fra utkantregionene imidlertid relativt lav, med 3 000-4 000 personer i året, sammenlignet med 6 000-8 000 personer i året på toppen av de grå bølgene. En logisk konsekvens av denne situasjonen, der innflyttingen til storbyområdene var omtrent like stor som utflyttingen fra utkantregionene, er at nettoinnflyttingen til de mellomsentrale regionene var omtrent null. Når man ser hva som skjuler seg under samlemålet nettosentralisering, kan man spørre seg om det ikke var en forhastet konklusjon å si at disse årene markerte begynnelsen på en grå bølge.

To andre år som vanskelig lar seg klassifisere, er 1987 og 1998. I begge disse årene hadde storbyområdene negativ flyttebalanse, samtidig som utflyttingen fra distriktene var svært stor. Dette henger naturlig nok sammen med stor innflytting til de mellomsentrale regionene. For å sette det på spissen, kan man altså si at flytterne kom fra begge ender av sentralitetsskalaen og møttes på midten. Riktignok var det også en betydelig flyttestrøm fra utkantene direkte til storbyområdene, men bildet er likevel for

sammensatt til uten videre å kunne kalles høy grad av sentralisering.

Er sentraliseringstendensene konjunkturbestemte?

Den store grønne bølgen på 1970-tallet var som sagt påvirket av en rekke spesielle politiske og samfunnsmessige forhold. Siden den gang ser det imidlertid ut til at sentraliseringen har gått i bølger. Henger disse bølgene sammen med svingninger i økonomien og arbeidsmarkedet?

Arbeidsledigheten er en vanlig indikator på svingninger i konjunkturene, og ledigheten har dessuten direkte betydning for om folk flytter eller ikke. Tall for perioden 1977-1998 viser en svært sterk sammenheng mellom nivået på arbeidsledigheten og tilbøyeligheten til å flytte til en annen økonomisk region (figur 3). Som nevnt er det ca. 30 slike flyttinger pr. 1 000 innbyggere hvert år. Når arbeidsledigheten stiger med 1 prosent, vil det gjennomsnittlig være 1,1 færre flyttinger pr. 1 000 innbyggere.[5]

Sammenhengen mellom sentralisering og svingninger i konjunkturene er noe mer komplisert. Utviklingen siden slutten av 1970-tallet tyder på at sentraliseringstendensen er minst når arbeidsledigheten er *stigende* og størst når arbeidsledigheten er *fallende*. Når ledigheten er på sitt laveste, kommer veksten imidlertid i de mellomsentrale områdene snarere enn i storbyene.

Et syklisk mønster

Siden slutten av 1970-tallet har vi grovt sett vært gjennom samme syklus to ganger med hensyn til flyttemønster og konjunktursvingninger. Stigende arbeidsledighet i perioden 1977-1983 falt sammen med lav (om enn økende) sentralisering. I de etterfølgende årene på midten av 1980-tallet falt arbeidsledigheten, mens sentraliseringen toppet seg.

Enkelt sagt gjentok historien seg i løpet av de neste ti årene. Fra 1987 til 1993 steg arbeidsledigheten igjen. I årene med sterkest vekst i ledigheten, på slutten av 1980-tallet, gikk vi inn i en periode med lav grad av sentralisering. Den lange perioden med høy arbeidsledighet i første halvdel av 1990-tallet falt sammen med økende sentralisering. Sammenlignet med lavkonjunkturen i 1983-1984 var ledigheten betydelig høyere og flyttetilbøyeligheten betydelig lavere. Situasjonen vedvarte også over flere år. Mot slutten av 1990-tallet, da arbeidsledigheten sank, nådde sentraliseringen toppen og begynte å avta igjen. Denne utviklingen er parallell til årene 1986-1987. I hvilken grad dette mønsteret skyldes vedvarende økonomiske og atferdsmessige sammenhenger, som vil få syklusen til å gjenta seg flere ganger, er vanskelig å si.

Er flyttestrømmene i ferd med å snu?

Utviklingen i nettosentralisering tyder på at vi er på vei ut av perioden med høy sentralisering (figur 1). Nettosentraliseringen i 1998 var lavere enn de foregående syv årene, og det kan se ut som om den grå bølgen er i ferd med å legge seg. I 1997 og 1998 har trenden snudd for innflyttingen til storbyområdene, og 1998 var flyttebalansen for disse regionene negativ. Igjen er det Oslo-området som dominerer trenden. Regionene Bergen og Trondheim hadde begge et lite overskudd på flyttebalansen i 1998.

Nettoutflyttingen fra utkantregionene (sentralitet 0 og 1) var drøye 1 000 personer lavere i 1998 enn året før, med en endring fra –7 700 til –6 700 (figur 2). Dette skyldes at antallet innflyttere har økt med 4 prosent, mens antallet utflyttere har gått ned med 1 prosent. Små svingninger i bruttostrømmene får med andre ord store utslag i nettostrømmene. Sier man at nettoutflyttingen fra utkantregionene er redusert med 14 prosent på ett år er det for så vidt riktig, men det gir et langt mer dramatisk inn-

Ramme 3. Forutsetninger om sentralisering i befolkingsframskrivingene

I Statistisk sentralbyrås regionale befolkningsframskrivinger har det alltid vært flyttemønsteret i den foregående fire- eller femårsperioden som har ligget til grunn for beregningene. I de siste to framskrivingene har man også brukt den grønne bølgen 1973-1982 som grunnlag for beregninger av et ekstra alternativ med mindre grad av sentralisering. I de neste framskrivingene, for perioden 1999-2050, vil det for første gang bli beregnet et høy-, mellom- og lavalternativ for sentraliseringstendenser i flyttemønsteret. Flyttemønsteret i de "grønne" årene 1981-1983 og 1988-1989 ligger til grunn for lavalternativet, mens de "grå" årene 1985-1986 og 1995-1997 ligger til grunn for høyalternativet. Mellomalternativet ligger midt mellom høy- og lavalternativet.

Med denne framgangsmåten får man et bedre anslag på sentraliseringens gjennomsnittlige nivå over tid. Man får dessuten intervall mellom høy- og lavalternativet som tydelig viser hvordan sentraliseringen påvirker befolkningsutviklingen i ulike deler av landet. Høyalternativet vil kunne tolkes som at vi i framtiden får et gjennomsnittlig nivå på sentraliseringen omtrent som de *mest* sentraliseringspregede årene i perioden 1981-1998. Lavalternativet har en tilsvarende tolkning. Bakgrunnen for beregning av de ulike alternativene er beskrevet nærmere i Carling (1999).

trykk enn endringene i de faktiske flyttestrømmene gir grunnlag for.

I den andre enden av sentralitetsskalaen er det utvilsomt store endringer på gang. Fra 1996 til 1998 falt nettoinnflyttingen til Oslo og Bærum/Asker fra 3 200 til –1 100.[6] Dette skyldes at antallet innflyttere har vært forholdsvis konstant, mens antallet utflyttere har økt med 17 prosent i løpet av disse to årene. Det er nærliggende å se på situasjonen på boligmarkedet for å forklare denne utviklingen. Boligprisene ser ikke ut til å ha skremt folk fra å flytte til Oslo, selv om innflyttingen selvfølgelig kunne vært større med lavere boligpriser. Osloborgere som av ulike grunner ønsker å bytte bolig, flytter imidlertid i større grad enn før ut av kommunen. I en periode med generell høykonjunktur er det også grunn til å tro at relativt mange mennesker ønsker å flytte til en større bolig i utkanten av byen. Etterspørselen etter boliger øker ikke lenger som et resultat av innenlandsk flytting, men innflytting fra utlandet, og den langvarige trenden i retning av stadig færre personer i hver husholdning, bidrar fremdeles til økt etterspørsel. Dette er faktorer som må trekkes inn på lik linje med sentralisering for å forstå utviklingen.

Bildet av at sentraliseringstendensen er i ferd med å snu, kompliseres av flyttinger innen landsdelene. Flyttingene innen Østlandet og innen Rogaland og Agder har vist en stadig mindre grad av sentralisering siden første halvdel av 1990-tallet. På Østlandet gikk flertallet av flyttinger i 1997 og 1998 i retning av mindre sentrale regioner. Sentraliseringstendensene i flyttemønsteret innen Vestlandet, Trøndelag og Nord-Norge har imidlertid pekt i motsatt retning. Siden slutten av 1980-tallet har flyttemønsteret innen disse landsdelene vært stadig mer preget av sentralisering.

Sentralisering er en nyttig målestokk å betrakte flyttestrømmene utfra. Det er likevel klart at tendensene ofte er så sammensatte og til dels så motstridende at dette ene begrepet kommer til kort. Det er dessuten et begrep som i alle tilfelle bare beskriver de store linjene. Flyttestrømmene inn og ut av hver region vil alltid påvirkes av lokale forhold på bolig- og arbeidsmarkedet, så vel som folks subjektive oppfatning av hvor det er godt å bo. Derfor vil flyttestrømmene ofte kunne vise uventede trekk, sett i forhold til de generelle tendensene.

1. Artikkelen bygger på et prosjekt tilknyttet de regionale befolkningsframskrivingene 1999–2050, der formålet har vært å formulere ulike alternativer for sentraliseringstendensene i flyttemønsteret (se ramme 3).

2. Høydahl (1998) har nylig analysert flyttinger i Nord-Norge i et sentraliseringsperspektiv. Han diskuterer også bruken av Statistisk sentralbyrås kommuneklassifisering i denne sammenhengen.

3. Regionen Oslo består bare av Oslo kommune. Statistikken viser at Bærum/Asker, i motsetning til andre regioner på det sentrale Østlandet, har hatt omtrent de samme svingningene i flyttemønsteret over tid som Oslo, og denne regionen er derfor tatt med i den høyeste sentralitetsklassen. Regionene Bergen og Trondheim omfatter begge et stort antall omlandskommuner som isolert sett ikke er spesielt sentrale.

4. Hverken *nettosentralisering* eller *gjennomsnittlig sentralitetsendring* er alminnelig brukte begreper i befolkningsstatistikken.

5. Tallene bygger på en bivariat OLS-regresjon med tidsserier for perioden 1977-1998 (årlige tall). Parameterestimatet er –0,001131 og justert R^2 er 0,729.

6. Studenter som flytter til Oslo er ikke med i flyttestatistikken. Hvis de blir boende etter endt studium, blir de imidlertid regsitrert som innflyttere, selv om de kanskje flyttet mange år tidligere.

Litteratur

Arbeidsmarkedsetaten (1997): *Historisk arbeidsmarkedsstatistikk.*

Byfuglien, J.M. (1993): "Norges bosetting i forandring", i *Sosialt utsyn 1993,* Statistisk sentralbyrå.

Carling, J. (1999): *Sentraliseringstendenser i innenlandsk flytting mellom økonomiske regioner. Utviklingen 1977-1998 og forutsetninger om framskrivingsperioden 1999-2050,* Notater 99/67.

Hustoft A.G. mfl. (1999): *Standard for økonomiske regioner,* Rapporter 99/6, Statistisk sentralbyrå.

Høydahl, E. (1998): Tappingen av Nord-Norge, *Samfunnsspeilet,* 1998, 1, Statistisk sentralbyrå.

Statistisk sentralbyrå (1994): *Standard for kommuneklassifisering 1994,* NOS C 192.

Jørgen Carling
(Jorgen.Carling@ssb.no) er hovedfagsstudent ved Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo og har utført dette arbeidet under et engasjement ved Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekårsforskning.

Kunsten å lage et spørreskjema

Gustav Haraldsen

I forrige nummer av Samfunnsspeilet ble Gustav Haraldsen, SSB-ansatt og forfatter av boken *Spørreskjemametodikk* etter *kokebok-metoden*, portrettert. Her følger utdrag fra boken, hvor forfatteren gir eksempler på noen smarte grep samt noen feil som er lette å begå når vi skal gi oss spørreskjemakunsten i vold.

Tre kunsthåndgrep

Spørreskjemametodikk er en blanding av håndverk og kunst. Det finnes en del verktøy og teknikker som kan brukes for å utvikle gode spørreskjemaer. Men forutsetningen for et godt resultat er at den som lager spørreskjemaet, i tillegg har et visst blikk for hva som er godt og dårlig. Derfor er det også en del likhetstrekk mellom skjemautvikling og kunstneres arbeidsmetode. Skal resultatet bli skikkelig bra, må nivået heves fra matlaging til kokkekunst.

Oversikt før detaljer

Få alle ingrediensene på bordet, og lag en plan for hele måltidet før du starter med å lage hovedretten. Den aller vanligste feilen i spørreskjemakonstruksjon er at en begynner å lage spørsmål før formålet er tilstrekkelig spesifisert, og før det er tatt nødvendige beslutninger om utvalg, innsamlingsmetode og rapportering. Det er vanskelig å frigjøre seg fra et detaljert utgangspunkt. Den som starter med spørsmålene har lett for å låse seg til formuleringer, enten de dekker problemstillingen eller ikke. Slike skjemaer blir dessuten lett rotete fordi utformingen ikke er styrt av en plan over spørsmålsflyten. Og før datainnsamlingen kan settes i gang, er det ikke bare spørreskjemaet, men også en rekke andre oppgaver og aktiviteter som må være klare. Gjør du spørreskjemaet ferdig før du begynner å tenke på hva som ellers må gjøres, vil forberedelsene ta unødvendig lang tid. Det blir omtrent som å steke ferdig kjøttet før du setter over potetene.

Komposisjon

Det er ikke en bestemt ingrediens, men måten menyen er komponert på og sammensetningen av råvarer og smakstilsetninger i hver rett som avgjør om resultatet blir godt eller ikke. Skal spørreskjemaundersøkelsen bli vellykket, må utvalgstrekkingen, innsamlingsteknikken, spørsmålene og skjemautformingen spille sammen og trekke i samme retning. Det hjelper lite å presentere et godt spørreskjema for et utvalg som ikke er representativt for den befolkningen du ønsker å kartlegge. Og selv om spørsmålene burde være lette å forstå, kan skjemaet likevel være så tungt å fylle ut at svarpersonene vegrer seg. Årsaken kan for eksempel være for liten skrift eller for små avkryssingsbokser – eller at det er vanskelig å finne fram i skjemaet fordi det inneholder mye unødvendig informasjon, eller at det varierer hvor på skjemasidene spørsmål og svaralternativer er plassert. Det holder heller ikke å sende ut et leservennlig spørreskjema hvis de som unnlater å svare i første omgang, ikke blir fulgt opp på en planmessig måte. Det har vist seg at en veladministrert datainnsamling og frafallsoppfølging kan øke svarinngangen med opptil 10-15 prosentenheter.

Publikumsappell

Det tredje kunsthåndgrepet er å servere rett mat til rett anledning. Det er lett å glemme hvem som skal lese spørreskjemaene. Vi har en tendens til å være altfor opptatt av våre egne ideer, og ikke huske på at spørsmålene skal formidles til en sammensatt forsamling av mottakere som har høyst ulike forutsetninger for å forstå hva vi spør om. Resultatet kan bli et spørreskjema som vi og andre med lignende akademisk bakgrunn som oss selv er i stand til å besvare, men som andre misforstår eller lar være å svare på. "Communication is the answer to the question," heter det i en John Lennon-melodi. I metodebøkene presenteres spørreskjemaundersøkelser som en datainnsamlingsmetode. Men det ville være like riktig

å karakterisere det som en formidlingsform.

De vanligste feilkildene

Det er ikke sikkert du kan regne med at alle har forutsetninger for å svare på alle spørsmålene. Men det er ikke akseptabelt at selve spørsmålsformuleringene fungerer som en kunnskapsbarriere. Jeg vil peke på tre svakheter som du skal se etter i formuleringene dine for å unngå at de blir unødvendig vanskelige.

1 *Generelle spørsmål.* Formuleringer av typen "Hvor lang tid bruker du vanligvis ...", "Hva er din generelle holdning til ..." eller "Hva vil du anslå ..." avslører spørsmål som forutsetter at respondenten foretar generaliseringer på grunnlag av en uspesifisert tidsperiode, sammenfatter forskjellige uspesifiserte meninger han har, eller gjennomfører et uspesifisert regnestykke. Vi har ingen kontroll med hvordan respondenten kommer fram til et svar på slike spørsmål. Og oppgaven er såpass komplisert at den innbyr til snarveier. Jeg tror det er to hovedgrunner til at denne typen spørsmål likevel er veldig vanlige. Den ene er at vi bruker begreper som er hentet fra fagmiljøer, men som ikke er prøvd ut på potensielle deltakere i undersøkelsen. Selv om slike begreper har en entydig teoretisk betydning, kan de i praksis være mangetydige. Den andre årsaken er at vi innbiller oss at det er nødvendig med generelle spørsmål for å måle hva som er det typiske mønsteret blant dem som blir spurt. Slike begrunnelser baserer seg imidlertid på en sammenblanding av hva som er observasjonsenhet og hva som er analyseenhet i undersøkelsen. Spørreskjemaet skal riktignok besvares av enkeltpersoner. Men når vi foretar en statistisk analyse, er poenget ikke å kartlegge den enkeltes liv og livssituasjon, men å samle enkeltopplysninger til et helhetsbilde. Resultatet kan sammenlignes med et abstrakt maleri. Det finnes ikke i virkeligheten, men forteller likevel noe vesentlig om den.

2 *Sammensatte spørsmål.* Vær kritisk til alle spørsmål som har bindeordet "og" i spørsmålsformuleringen. De består gjerne av mer enn ett spørsmål. Sammensatte spørsmål kan forenkles på to måter. De kan splittes opp i flere spørsmål. Eller spørsmålsformuleringen kan splittes opp i en tekstdel og en opplisting av de forskjellige spørsmålene som formuleringen inneholder. Et eksempel på denne siste teknikken er spørsmålet:

Spm. 1: Hvor mange ganger i løpet av de siste 12 månedene har du vært på ferieturer der du reiste bort og overnattet i minst fire netter, og

- **hvor mange dager varte hver tur?**
- **hva slags transportmiddel brukte du på turen?**
- **hvem reiste du sammen med?**
- **hvor overnattet du?**

3 *Yrkesbetingede spørsmålsformuleringer.* Ordene og setningsbygningene bør ligge så nær opp til folks dagligtale som mulig. Derfor vil det akademiske språket de fleste spørreskjemakonstruktører bruker i arbeidet sitt, vanligvis ikke fungere særlig godt i et spørreskjema. Du bør heller lytte til hvordan mennesker med ulik utdannings- og yrkesbakgrunn snakker til hverandre når de har fri. For å avdekke uheldige, akademiske setningsbygninger bør du se etter spørsmål

- med flere enn ett verb per setning;
- med mange kommaer som brukes til å holde fra hverandre forbehold og presiseringer;
- med bisetninger foran hovedsetningen som inneholder det egentlige spørsmålet;
- med passive uttrykksformer som gjør handlinger til hendinger eller respondenten til en generell person.

Synlige svaralternativer gjør det normalt lettere å forstå hva spørsmålet dreier seg om. Men svaralternativene kan også skape uklarhet og problemer. Igjen vil jeg nevne tre svakheter som du bør være på vakt mot:

1 *Svaralternativer som ikke stemmer overens med spørsmålet.* Den vanligste formen for misforhold mellom hva du spør om og hva slags svar du ber om, er at du stiller et ja-/nei-spørsmål, men ber om forskjellige typer ja- og nei-svar. Ellers bør du alltid sjekke om du refererer til samme målestokk i spørsmålet som du bruker i svaralternativene. Dersom du for eksempel starter et spørsmål med uttrykket "Hvor mange ...", vil respondenten vente at svaret skal oppgis som et antall, og ikke som en andel eller på en skala som går fra få til mange.

2 *Svaralternativer som ikke er gjensidig utelukkende.* Blir respondenten bedt om å gi bare ett svar, er det selvsagt forvirrende dersom det er to eller flere svaralternativer som passer. Årsaken til at svaralternativene ikke er gjensidig utelukkende kan være at de har overlappende eller uklare grenser, eller at de består av en sammenblanding av forskjellige målestokker. Det klassiske eksempelet på overlappende grenser er tidsintervaller av denne

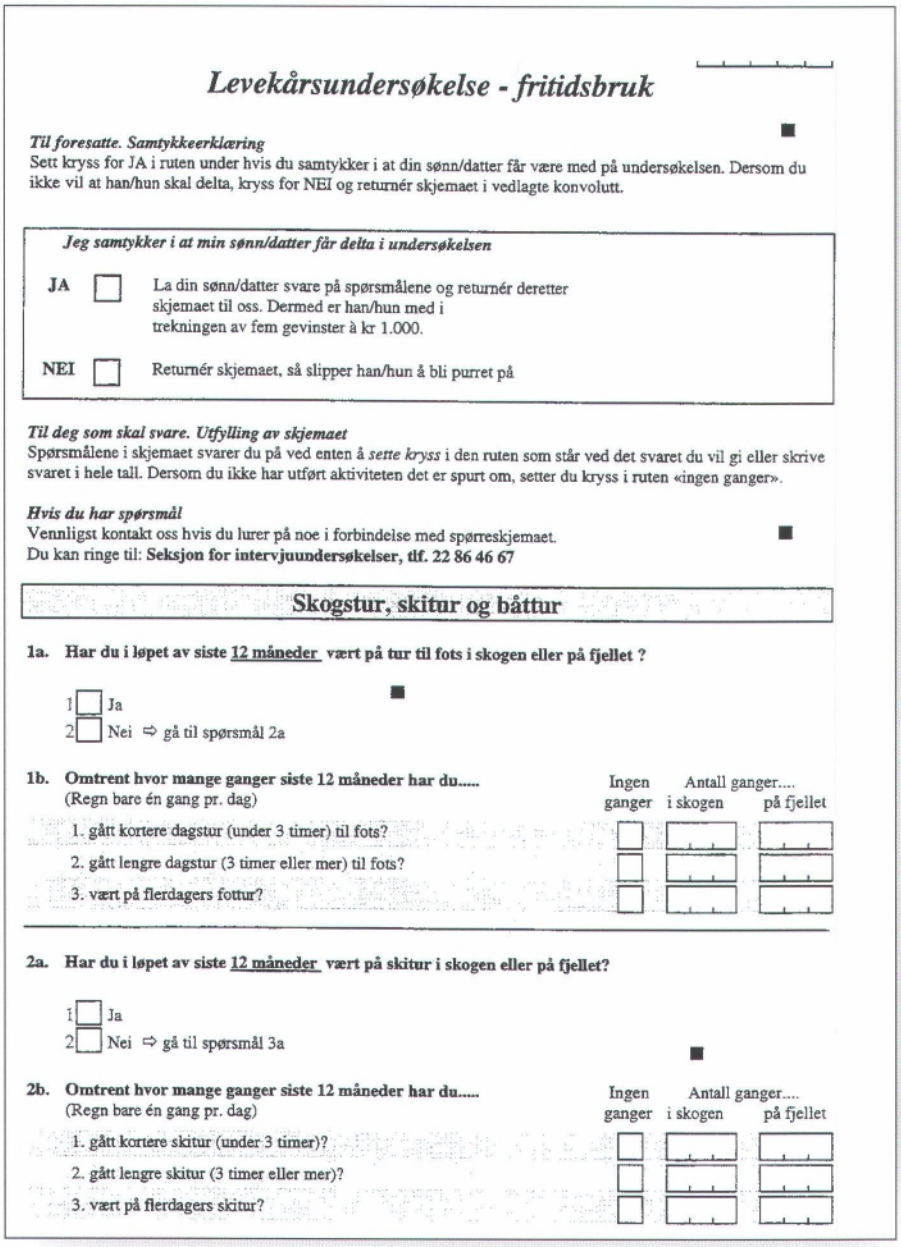

Levekårsundersøkelse - fritidsbruk

Til foresatte. Samtykkeerklæring
Sett kryss for JA i ruten under hvis du samtykker i at din sønn/datter får være med på undersøkelsen. Dersom du ikke vil at han/hun skal delta, kryss for NEI og returnér skjemaet i vedlagte konvolutt.

Jeg samtykker i at min sønn/datter får delta i undersøkelsen

JA ☐ La din sønn/datter svare på spørsmålene og returnér deretter skjemaet til oss. Dermed er han/hun med i trekningen av fem gevinster à kr 1.000.

NEI ☐ Returnér skjemaet, så slipper han/hun å bli purret på

Til deg som skal svare. Utfylling av skjemaet
Spørsmålene i skjemaet svarer du på ved enten å *sette kryss* i den ruten som står ved det svaret du vil gi eller skrive svaret i hele tall. Dersom du ikke har utført aktiviteten det er spurt om, setter du kryss i ruten «ingen ganger».

Hvis du har spørsmål
Vennligst kontakt oss hvis du lurer på noe i forbindelse med spørreskjemaet.
Du kan ringe til: **Seksjon for intervjuundersøkelser, tlf. 22 86 46 67**

Skogstur, skitur og båttur

1a. Har du i løpet av siste 12 måneder vært på tur til fots i skogen eller på fjellet ?

1 ☐ Ja
2 ☐ Nei ⇨ gå til spørsmål 2a

1b. Omtrent hvor mange ganger siste 12 måneder har du.....
(Regn bare én gang pr. dag)

	Ingen ganger	Antall ganger.... i skogen	på fjellet
1. gått kortere dagstur (under 3 timer) til fots?	☐		
2. gått lengre dagstur (3 timer eller mer) til fots?	☐		
3. vært på flerdagers fottur?	☐		

2a. Har du i løpet av siste 12 måneder vært på skitur i skogen eller på fjellet?

1 ☐ Ja
2 ☐ Nei ⇨ gå til spørsmål 3a

2b. Omtrent hvor mange ganger siste 12 måneder har du.....
(Regn bare én gang pr. dag)

	Ingen ganger	Antall ganger.... i skogen	på fjellet
1. gått kortere skitur (under 3 timer)?	☐		
2. gått lengre skitur (3 timer eller mer)?	☐		
3. vært på flerdagers skitur?	☐		

typen: 9 til 10, 10 til 11. Her er et annet eksempel på en skala som både har uklare grenser og som blander sammen forskjellige målestokker: OFTE – AV OG TIL – NOEN GANGER – SJELDEN.

Denne typen svaralternativer overlater til den enkelte som svarer å avgjøre hvor grensene mellom de forskjellige alternativene går. Videre passer svaralternativet NOEN GANGER sammen med spørsmål om antall, mens de andre svaralternativene dreier seg om aktivitetsfrekvensen.

3 *Urealistiske svaralternativer.* Det skal helst være samsvar mellom det detaljeringsnivået vi legger opp til i svaralternativene, og det detaljeringsnivået respondentene tenker om saken på. Derfor kan både for grove og for detaljerte svarkategorier skape problemer. I forbindelse med EU-avstemningen i 1994 ble det stilt et spørsmål om hvor positive eller negative folk var til norsk medlemskap i EU. Svaret skulle plasseres på en kontinuerlig skala som gikk fra 0 til 10. Dét var nok en uvant problemstilling for mange. Spørsmålet de skulle ta stilling til i folkeavstemningen, dreide seg kun om enten å være for eller imot. Derfor kunne det for eksempel være fristende å omformulere spørsmålet til å gjelde hvilke holdninger en hadde til Europa. Det er et spørsmål som det er mye mer naturlig å ha et nyansert forhold til.

Selv om vi greier å unngå at spørsmålsformuleringene skaper sine egne kunnskapskløfter, kan det hende at selve spørsmålet ikke kan besvares med mindre respondenten har bestemte kunnskaper eller erfaringer. Underslår vi dette og forsøker å få så mange som mulig til å svare, uansett hvor velfunderte svar de kan gi, risikerer vi at resultatet blir en lapskaus med ubestemmelig innhold. Jeg vil peke på to spørsmålsproblemer og et problem med svaralternativene som kan føre til at svargrunnlaget blir for heterogent:

1 *Ufrivillig hypotetiske spørsmål.* Hypotetiske spørsmål brukes av og til som hjelpemiddel for å forutse hva som kan bli virkningen av planlagte tiltak. Men dessverre viser det seg ofte at det er liten eller ingen sammenheng mellom hvordan folk sier at de vil handle i en hypotetisk situasjon, og hva de senere faktisk gjør dersom denne situasjonen blir realitet. Det samme problemet står vi overfor dersom vi stiller spørsmål om hva folk mener eller tror om saker som noen har direkte kjennskap til eller erfaringer med, mens andre må svare på hypotetisk grunnlag. Det er et minimumskrav at slike spørsmål kobles sammen med ett eller flere tilleggsspørsmål som avklarer hva slags kunnskaps- eller erfaringsgrunnlag forskjellige respondenter bygger på.

2 *Implisitte spørsmål.* "Hva stemte du ved siste valg?" er et typisk eksempel på et slikt spørsmål. Uten å si det direkte forutsetter spørsmålet at svarpersonene har stemt ved siste valg. Spørsmålet inneholder altså et skjult filterspørsmål. Implisitte spørsmål avslører seg av og til ved at spørsmålet innledes med "Dersom", "Hvis" eller andre uttrykk som signaliserer et forbehold.

3 *Svaralternativer som ikke er uttømmende.* Dersom respondenten ikke finner noe dekkende svaralternativ, vil han selvsagt heller ikke kunne gi noe korrekt svar. Vanligvis beflitter vi oss på å lage kategorier som dekker de substansielle svarmulighetene, mens vi tar lettere på hvilke svaralternativer vi tilbyr dem som ikke kan gi noe substansielt svar. Den lettvinte løsningen er å bruke "Vet ikke" som oppsamlingskategori. Selv om svaralternativene dermed formelt sett blir uttømmende, er det ikke sikkert at respondentene oppfatter det slik. "Vet ikke" kan bety at respondenten ikke vet nok til å kunne gi et svar, eller ikke er i stand til å gi noe avgjørende svar. Koblet sammen med implisitte spørsmål kan det også bety at respondenten faller utenfor den gruppen som skal svare. Et annet eksempel på diffuse avkryssingsalternativer er når spørsmål om penger, tid eller andre målbare størrelser ikke har noen avkryssingsboks for 0 eller "Ingen". Da risikerer vi at noen respondenter lar svarfeltet stå åpent fordi de ikke har noe å rapportere. Men det kan også hende at en tom svarrubrikk skjuler en eller annen "Vet ikke"-variant. Analysegrunnlaget blir svekket når vi ikke vet hvordan ubesvarte spørsmål skal oppfattes. Dessuten tror jeg det er viktig for respondentens motivasjon at han også føler at han får fram et poeng selv om han ikke svarer på selve spørsmålet.

Det er en viktig forskjell mellom å påvirke *hva slags* svar respondenten gir og å påvirke *hvilket* svar han gir. Hensikten med å referere eller vise fram svaralternativene er å forklare bedre hva slags opplysninger vi er ute etter, og hva slags målestokk vi ønsker at respondenten skal bruke når han gir et svar. Men samtidig øker også faren for at vi påvirker selve svaret. Jeg vil nevne tre måter å falle i denne grøfta på:

1 *Ubalanserte spørsmål.* Lytt til journalistene i Dagsnytt Atten når de stiller spørsmål som "Er ikke det som foregår i Kosovo nå etnisk rensing?", "Dere politikere snakker, men gjør dere egentlig noe med situasjonen?". Journalister er dyktige til å stille halve spørsmål eller foreslå bestemte svar for å bevege intervjuobjektet dit de vil ha ham. Det er lettere å nikke bekreftende enn å protestere mot forslagene i disse spørsmålene. Kanskje er et av problemene med å lage gode spørreskjemaer at vi har lært å stille spørsmål fra aviser og nyhetssendinger.

2 *Ubalanserte svaralternativer.* Prinsippet om at svaralternativene skal utgjøre en nøytral skala eller likeverdige forslag, høres enkelt ut. Men i praksis kan du både støte på språklige problemer og det som kalles sosiolingvistiske problemer. Vær på vakt mot tallskalaer som ikke har like mange positive som negative verdier. Vær også på vakt mot forstavelsen u- i navnene på ytterpunktene i vurderingsskalaer. Slike skalaer dekker ofte ikke hele meningsspekteret i en sak, men vanligvis bare ulike graderinger av positive vurderinger. I atferdsspørsmål er det viktig å ta hensyn til at usikre svarpersoner kan bruke avkryssingsskalaens midtpunkt og ytterverdier til å finne ut hva som er gjennomsnittet og ekstreme verdier i det virkelige liv. Dersom slike skalaer ikke er forankret i den faktiske fordelingen i befolkningen, kan skalaen påvirke svarene fordi respondenten forholder seg til en feilaktig oppfatning av hva som er det vanlige og hva som er uvanlig mye og lite.

3 *Dobbeltløpede spørsmål.* Tilsynelatende saklige spørsmål kan likevel ha en dobbelt bunn fordi de er knyttet til tendensiøse påstander som er bakt inn i spørsmålet. Her er et eksempel:

Spm. 1: Synes du det er et rimelig forslag at folk som mottar sosialhjelp bør ha plikt til å arbeide for pengene, eller synes du folk fortsatt bør kunne motta sosialhjelp uten å yte noe tilbake?

Det er det lille ordet "noe" som skaper problemet. Det gir inntrykk av at det eneste alternativet til å arbeide for pengene er å drive dank. Derfor blir spørsmålet ledende.

Utdraget er hentet fra Gustav Haraldsens bok "Spørreskjemametodikk etter kokebokmetoden", utgitt i 1999 av Ad Notam Gyldendal. Utdraget er trykket med tillatelse fra forlaget. Teksten er hentet fra side 23-25 og 156-161.

Gustav Haraldsen
(Gustav.Haraldsen@ssb.no) er prosjektleder i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for statistiske metoder og standarder.

25.11.1999

Rekordhøyt energiforbruk i 1998

Forbruket av energi var i 1998 på 805 PJ (petajoule), noe som er 4 prosent mer enn året før. Til sammenligning har energiforbruket steget med knapt 1 prosent i gjennomsnitt de ti forutgående årene.

Økningen i fjor skyldtes blant annet høyere forbruk i kraftkrevende industri og lavere energipriser. Tallene for 1997 er endelige, mens tallene for 1998 er foreløpige.

Elektrisitet er den viktigste energikilden i norsk energiforsyning og utgjør rundt halvparten av det totale energiforbruket innenlands. Dette forbruket steg med rundt 5 prosent fra 1997 til 1998 og kom opp i 109 TWh, som er det høyeste kraftforbruket noensinne. Forbruket av elektrisitet steg særlig mye innenfor kraftkrevende industri hvor økningen var på hele 13 prosent fra året før. Dette har sammenheng med produksjonsvekst i disse næringene. Stadig større konkurranse i kraftmarkedet har dessuten bidratt til lavere priser på elektrisitet, og kraftprisene var jevnt over lavere i 1998 enn i 1997.

Det totale forbruket av mellomdestillater var på 3,6 millioner tonn i 1998, noe som er 3,5 prosent mer enn året før. Totalt forbruk av bensin steg med om lag 1 prosent, mens forbruk av parafin ble noe redusert. Sett under ett økte forbruket av petroleumsprodukter med vel 2 prosent fra 1997 til 1998. Økningen i dette forbruket kan ha sammenheng med at prisene på de fleste petroleums produkter ble redusert fra 1997 til 1998 som følge av at råoljeprisen falt kraftig i 1998.

Energiforbruket i industri og bergverk steg totalt med 7 prosent fra 1997 til 1998. Dette skyldtes til dels at forbruket innenfor kraftkrevende industri steg kraftig. I annen industri var det imidlertid også en betydelig oppgang, med knapt 6 prosent fra året før. I 1998 ble energiforbruket også i enmannsbedrifter inkludert i industriens totale energiforbruk, mens dette ikke er tatt med tidligere. Dette har trolig bidratt til mellom 1 og 3 prosent av økningen i energiforbruket i industrien. Statistikk over energiforbruket i industrien kommer nå ett år tidligere enn før.

Forbruk av naturgass steg med over 35 prosent fra 1997 til 1998, men utgjør fortsatt bare rundt 2,4 prosent av det totale forbruket i industrien. Naturgass brukes først og fremst innenfor produksjon av kjemiske råvarer. Tidligere ble det brukt svært lite naturgass i Norge, men dette forbruket begynte å øke i 1997. Forbruk av øvrige petroleumsprodukter i industrien steg med knapt 4 prosent fra 1997 til 1998.

Forbruk av energi til transport utgjør nærmere en fjerdedel av det totale energiforbruket. I energivarebalansen omfatter transport all energi som brukes til transportformål uavhengig av hvilken forbrukergruppe som bruker det. Fra 1997 til 1998 steg energiforbruket innenfor transport med rundt 3 prosent. Det var særlig forbruk av mellomdestillater (autodiesel, lette fyringsoljer, marine gassoljer og tungdestillat) som steg. Dette forbruket utgjorde 2,1 millioner tonn, eller 46 prosent av forbruket til transport, og er en oppgang på vel 5 prosent fra året før. Den største økningen skjedde innenfor sjøtransport.

Energiforbruket i husholdningene utenom transport steg med knapt 1 prosent fra 1997 til 1998, og kom opp i 163 petajoule. Dette forbruket utgjør 20 prosent av det totale energiforbruket innenlands. Elektrisitet utgjør om lag tre fjerdedeler av energiforbruket i husholdninger (utenom transportoljer), og det var først og fremst dette forbruket som steg. Forbruk av petroleumsprodukter i husholdningene gikk totalt sett noe ned fra året før. Forbruk av fjernvarme, som utgjør om lag 0,7 prosent av husholdningenes energiforbruk, steg med knapt 8 prosent.

I tjenesteytende sektorer steg energiforbruket med 2 prosent i forhold til året før, noe som skyldtes høyere forbruk av elektrisitet. Økningen i energiforbruket i husholdninger og tjenesteytende sektorer kan ha sammenheng med at det var noe kaldere i 1998 enn året før.

Nyttiggjort energiforbruk er korrigert for at den tilførte energien ikke kan utnyttes fullt ut og at noe går tapt. Målt som nyttiggjort energi ble det brukt 613 petajoule energi i 1998, en oppgang på 4,4 prosent fra året før (se tabell 2). Forbruk av nyttiggjort energi økte mer enn tilført energi, noe som skyldtes at andelen elektrisitet økte. Mens elektrisitet har en virkningsgrad på 1 (etter tap i ledningsnettet) har petroleumsprodukter en virkningsgrad på mellom 0,2 og 0,9 avhengig av bruksområde, energitype og kvaliteten på utstyret det blir brukt i.

Den totale primære produksjonen av energi ble redusert med knapt 3 prosent fra 1997 til 1998. Dette skyldtes at produksjonen av råolje gikk ned med vel 4 prosent fra året før. Råolje utgjør om lag 70 prosent av den totale primære energiproduksjonen i Norge. Produksjonen av kondensat og NGL (natural gas liquids) ble totalt sett redusert med 4 prosent fra året før, mens produksjonen av naturgass og elektrisitet økte med henholdsvis 2 og 5 prosent fra året før.

17.11.1999

Fortsatt befolkningsvekst

I Statistisk sentralbyrås nye befolkningsframskriving forventes det at folketallet vil fortsette å stige svakt de neste 25 år, fra 4,4 millioner i 1999 til mellom 4,6 og 5,4 millioner i 2025. Sannsynligvis vil økningen ikke stoppe opp da, men en nedgang kan ikke utelukkes. I 2050 forventes en befolkning på mellom 4,2 og 6,3 millioner.

For å illustrere usikkerheten er det laget en rekke alternative framskrivinger. I figur 2 kommer det fram at folketallet i de såkalte kombinasjonsalternativene ligger mellom de to ekstreme hoved-

www.ssb.no Dagens statistikk

alternativene, det vil si lav og høy nasjonal vekst.

Vekstraten framover vil trolig ikke bli noe særlig høyere enn dagens 0,6 prosent per år, men muligens lavere. I 2050 vil den være mellom -0,5 og 0,6 prosent per år. En betydelig del av veksten framover vil trolig skyldes innvandring. Folketallet i 2025 vil bli om lag 0,3 millioner lavere uten innvandringsoverskudd, viser de nye beregningene.

De neste 10-15 år vil antall personer over 67 år være stabilt eller svakt fallende, fra 619 000 i 1999 til mellom 598 000 og 622 000 i 2010. Men deretter vil tallet på eldre vokse betydelig. De nye framskrivingene viser at det i 2050 vil være mellom 0,9 og 1,2 millioner personer over 67 år. For de aller eldste, det vil si 90 år og over, vil det være vekst i hele perioden. Til å begynne med vil antallet øke ganske svakt, fra 24 000 i 1999 til noe over tretti tusen i 2010. Men etter 2030 vil veksten bli svært sterk, på grunn av dødelighetsnedgang og store kull født de første tiårene etter 2. verdenskrig. I 2050 vil det være mellom 48 000 og 100 000 personer over 90 år (figur 3). Dette er stort sett vesentlig lavere enn tallene fra de forrige framskrivingene (1996-2050), som ga mellom 41 000 og 154 000 personer over 90 år i 2050. Hovedgrunnen til dette er at vi denne gang har framskrevet dødeligheten ulikt for de forskjellige aldersgrupper, med minst nedgang for de aller eldste, basert på utviklingen de siste tretti år.

Dersom vi fortsatt får et flyttemønster med høy sentraliseringsgrad eller lav nasjonal vekst, vil folketallet gå ned i de minst sentrale kommunene de neste ti år, men ellers vokse svakt. Folketallet vil øke i alle fylker, med noen få unntak (Nordland og Finnmark). Ifølge høysentraliseringsalternativet (MMHM) vil den sterkeste veksten komme i Oslo, Akershus, Vestfold og Rogaland, den svakeste i indre Østland og Nord-Norge. Det samme vil gjelde dersom det blir et flyttemønster med lav sentralisering (MMLM), bortsett fra at det da blir Oslo som får lavest vekst. Folkemengden i Nord-Norge er framskrevet til mellom 460 000 og 483 000 i 2010, mot 463 000 i dag, det vil si at ingen av alternativene gir sterkt fallende folketall. Alternativet uten flyttinger (MM00) viser at i halvparten av østlandsfylkene er den naturlige befolkningsveksten ikke sterk nok til å opprettholde folketallet i neste tiårsperiode.

De ulike alternativene antyder at mellom 126 og 224 kommuner vil oppleve nedgang i folketallet de neste ti år, mens mellom 179 og 283 kommuner vil vokse. Den kommunale veksten påvirkes av flyttemønsterets sentraliseringsgrad (alternativene MMLM og MMHM), men ofte enda sterkere av fruktbarhetsutviklingen, som utgjør den viktigste forskjellen mellom alternativene med henholdsvis lav, middels og høy nasjonal vekst. Det er viktig å være klar over at veksten for enkeltkommuner kan avvike betydelig fra den som gjelder for landet som helhet.

16.11.1999

Stor innflytting til Norge

Folketallet i Norge økte med 14 100 i 3. kvartal i år til 4 473 600 personer. Siden årsskiftet har folketallet økt med 28 300, mot 23 200 i tilsvarende periode i fjor. Den økte tilveksten skyldes hovedsakelig stor innregistrering av kosovo-albanske flyktninger i 3. kvartal.

I 3. kvartal flyttet 16 200 personer fra utlandet, av disse 12 500 utenlandske statsborgere. Dette ga et flytteoverskudd fra utlandet på 8 900, omtrent dobbelt så mange som tilsvarende periode i fjor. Det uvanlige store flytteoverskuddet skyldes at kosovo-albanske flyktninger til Norge ble registrert i 3. kvartal. Tilbakeflytting av jugoslaviske statsborgere, som ifølge Utlendingsdirektoratet utgjorde 3 300 personer frem til november, er i liten grad kommet med i tallene for utflytting i 3. kvartal.

Hittil i år er flytteoverskuddet fra utlandet 16 100, 4 300 flere enn til samme tid i fjor. Alle fylkene hadde positiv flyttebalanse overfor utlandet i 3. kvartal.

I 3. kvartal sto østeuropeere unntatt tyrkere for vel 90 prosent av det totale flytteoverskuddet blant europeiske statsborgere fra land utenom Norden. Av østeuropeerne var 85 prosent jugoslaviske statsborgere. Kun 7 prosent av flytteoverskuddet gjaldt nordiske statsborgere. 17 prosent av flytteoverskuddet besto av asiatiske/tyrkiske statsborgere, hvorav en av fire var irakere.

Alle fylkene, bortsett fra Sogn og Fjordane, hadde økning i folketallet i 3. kvartal i år. I de tre nordligste fylkene økte folketallet med til sammen 600 personer. Størst økning i folketallet var det i Akershus, Hordaland og Rogaland.

De foreløpige tallene for fødte og døde for 3. kvartal viser et fødselsoverskudd (fødte minus døde) på 5 200. Dette er omtrent som for tilsvarende periode i fjor. Siden årsskiftet er det samlede fødselsoverskuddet på 12 200. Alle fylkene, unntatt Oppland, hadde fødselsoverskudd. I forhold til folketallet var fødselsoverskuddet størst i Rogaland, Akershus og Finnmark.

Det innenlandske flyttemønsteret for 3. kvartal viser størst flyttetap for Oslo med 900. Størst flytteoverskudd hadde Akershus med 800 og deretter Østfold med 500. Alle østlandsfylkene, minus Oslo, hadde innenlandsk flyttegevinst. Resten av fylkene, bortsett fra Aust-Agder, Hordaland og Sør-Trøndelag, hadde flyttetap. De tre nordligste fylkene hadde samlet et flyttetap på 1 200.

11.11.1999

Jevn økning av plastavfall på 90-tallet

Det har vært en jevn økning av plastavfall gjennom hele 90-tallet, og i 1997 oppstod det mer enn 320 000 tonn plastavfall i Norge. Trenden de siste årene tyder imidlertid på at veksten er i ferd med å avta.

www.ssb.no Dagens statistikk

Mellom 1986 og 1997 har mengden plastavfall i Norge økt med 43 prosent. Veksten fra 1993 har imidlertid vist en svak nedgang. Nesten 50 prosent av avfallet kommer fra husholdningene, mens emballasjeavfall utgjør 26 prosent av den totale avfallsmengden. Andelen av avfallet som går til materialgjenvinning utgjør bare 3 prosent av totalmengden.

Tallene for plastavfall som presenteres her er et ledd i Statistisk sentralbyrås arbeid med å utvikle et nasjonalt avfallsregnskap. Avfallsregnskapet for plast er bygd opp som en materialbalanse mellom avfallsmengdene som oppstår hvert år og mengdene som blir registrert for behandling/disponering. To ulike metoder er benyttet for å beregne disse mengdene. Varetilførselsmetoden, som baseres på tall fra industri- og utenrikshandelsstatistikk, er brukt for å beregne avfallsmengdene som teoretisk sett oppstår hvert år. Avfallsstatistikkmetoden, som tar utgangspunkt i eksisterende avfallsstatistikker, er brukt for å beregne avfallsmengdene som er levert til behandling/disponering på mottaksstasjoner hvert år.

Resultatene fra de to ulike beregningsmetodene viser relativt stor grad av samsvar. Både samsvar i utvikling og totalmengder er størst i siste del av perioden. Det er naturlig at mengder plastavfall beregnet fra varetilførselsmetoden vil ligge noe høyere enn registrerte mengder, blant annet fordi en del avfall ikke blir fanget opp av avfallsstatistikken, og fordi en del plast kan lagres eller være i bruk lengre enn forutsatt i beregningene fra varetilførselsmetoden.

Det økte samsvaret mellom de to beregningene i slutten av perioden kan indikere at en del av spriket mellom tallene fra tidligere år har skyldtes mangler i den tradisjonelle avfallsstatistikken, og at denne typen statistikk har blitt mer fullstendig de siste årene. Det er imidlertid fortsatt usikkert om dette er en stabil trend.

Hvis vi fordeler den totale mengden plastavfall på produkttyper, utgjør emballasje det største bidraget med 26 prosent i 1997. Denne andelen har vært tilnærmet konstant siden 1986, med en svak reell og relativ nedgang hvis vi sammenligner tallene fra 1986 og 1997. Den eneste produktkategorien som utpeker seg med en relativt stor økning i tidsperioden, er sanitær- og husholdningsprodukter som har økt med 250 prosent. De resterende produktkategoriene følger den generelle trenden med en svak økning i reelle mengder.

Plastavfall fra husholdninger utgjorde 49 prosent av den totale mengden plastavfall i 1997. Tjenesteytende næringer stod for 27 prosent, mens industrien stod for 18 prosent av plastavfallet.

Bidraget fra de ulike samfunnssektorene har ikke endret seg i betydelig grad på 90-tallet. Tallene fra husholdninger og tjenesteytende næringer viser en nedgang fra 1996 til 1997. Dette skyldes spesielle forhold i 1996, i første rekke at vrakpanten på person- og varebiler økte drastisk og førte til at det ble levert over 200 000 kjøretøyer til kondemnering i 1996 mot 50-60 000 i normalår.

Størstedelen av plastavfallet som leveres blir deponert. Andelen som går til gjenvinning er imidlertid økende, men utgjør fremdeles bare 3 prosent av totalmengden. Plast har høy brennverdi og en del av mengden på 27 prosent som går til forbrenning blir også gjenvunnet i form av energi. Tallene for behandlingsmåter er forholdsvis usikre, og er foreløpig bare beregnet for årene 1995-1997. Med et så kort tidsintervall er det vanskelig å trekke noen klare slutninger om eventuelle trender selv om tallene viser noen små endringer mellom 1995 og 1997.

8.11.1999

Fortsatt "liv laga" for eldresentrene

Det var i alt 342 registrerte eldresentre her i landet i fjor. På 1990-tallet er det blitt etablert mer enn 100 nye sentre.

Eldresentrene ble opprinnelig lansert som et tiltak for byer og tettsteder. De første eldresentrene ble etablert allerede på 1950-tallet, men det var først i 1980-årene at sentervirksomheten for alvor skjøt fart. Fra 1979 til 1989 ble antall sentre nesten fordoblet.

I fjor var det flest registrerte eldresentre i Oslo, med 46, og i Rogaland med 40. Deretter fulgte Akershus med 37 sentre. Færrest eldresentre var det i Finnmark med fire.

Om lag halvparten av eldresentrene som er registrert i statistikken er opprettet og drives av kommunen, mens 36 prosent er opprettet av en frivillig organisasjon. De frivillige organisasjonene driver noen flere sentre enn de eier. For 6 prosent av sentrene er driften et samarbeid mellom kommunen og en organisasjon. Ett av tre sentre drives sammen med en institusjon eller en form for bolig, for eksempel trygdebolig eller bokollektiv.

I 1998 ble det utført 1 150 lønnede årsverk i eldresentrene, og 70 prosent av disse ble lønnet over senterets budsjett. 1 900 personer var i lønnet arbeid. Hele 8 300 personer jobbet gratis.

Åpningstidene varierer mye sentrene imellom. Noen har åpent alle ukedager, og 12 timer per dag, mens andre har en mer begrenset åpningstid. I gjennomsnitt har et senter åpent 42 uker i året, fire dager i uken og 27 timer per uke.

Mer enn 100 000 personer var bruker av et eldresenter i 1998. Det må antas at dette er litt lavt da 40 prosent av sentrene ikke har brukerregistrering og brukertallet er dermed basert på anslag.

To av tre sentre hadde virksomheten sin innenfor et geografisk avgrenset område. Tidligere var eldresentrene først og fremst et tilbud til pensjonister. I dag har så godt som alle sentra åpent også for personer under 67 år. En fjerdedel arrangerer informasjonsmøter for nye pensjonister, mens to av tre sender informasjon til eldre i distriktet en eller flere ganger i året.

Eldresentrene har også forskjellige tilbud til personer som av ulike årsaker

WWW.SSB.NO Dagens statistikk

ikke har mulighet til å komme til senteret. Det mest vanlige tilbudet er fotterapi, hårpleie og matlevering. Omtrent en fjerdedel har også et tilbud om sosialrådgivning og/eller besøkstjeneste.

To av tre sentre oppgir at kommunen har en frivillighetssentral og vel halvparten av sentrene har også opprettet et samarbeid med denne. Det er også vanlig at sentrene har et samarbeid med kommunens eldreråd.

4.11.1999

Tegn til stagnasjon i arbeidsmarkedet

Fra 3. kvartal i fjor til 3. kvartal i år var sysselsettingen uendret, mens arbeidsledigheten gikk opp med 4 000. 73,8 prosent av befolkningen (16-74 år) var enten sysselsatte eller arbeidsledige i 3. kvartal i år, mot 74,0 prosent ett år tidligere. Nedgangen i yrkesdeltakelsen kom blant menn. Den økte med 0,2 prosentpoeng for kvinner og gikk ned med 0,6 prosentpoeng for menn.

Sammenlignet med 3. kvartal 1998 var det en klar nedgang i industrisysselsettingen. Det var også nedgang i primærnæringene og innenfor transport og kommunikasjon. Størst økning var det innenfor forretningstjenester, undervisning og helse- og sosialtjenester.

Totalt 78 000 personer var arbeidsledige i 3. kvartal i år. De arbeidsledige utgjorde da 3,3 prosent av arbeidsstyrken, mot 3,2 prosent i 3. kvartal i fjor. Økningen i ledigheten kom blant menn. Ledigheten gikk ned fra 3,6 til 3,3 prosent blant kvinner og opp fra 2,8 til 3,3 prosent blant menn. Økningen i ledigheten var sterkest blant menn 25-54 år, mens nedgangen var sterkest blant kvinner 55 år og eldre.

Tallet på langtidsledige var om lag uendret siste år. Langtidsledige er personer som på måletidspunktet har hatt en sammenhengende ledighetsperiode på over et halvt år. Andelen var 16 prosent av alle arbeidsledige sammenlignet med 18 prosent samme kvartal året før.

Det var 68 000 undersysselsatte i 3. kvartal i år, det vil si deltidssysselsatte som søker mer arbeid. Det var 9 000 færre enn i samme kvartal året før. Som andel av alle deltidssysselsatte tilsvarte det en nedgang fra 13,8 til 11,8 prosent.

Vi har anslått at nedgangen i utførte ukeverk siste år var på 40 000, eller 2,3 prosent. Men tallene er usikre fordi vi har lagt korreksjoner inn i datagrunnlaget for å gjøre tallene mest mulig sammenlignbare med året før. Dels på grunn av at første hele uke i 3. kvartal startet en uke senere i år enn i fjor. I tillegg kan andelen som tok ferie en del av referanseuken ha vært ulik i de to årene. Dette har ført til brudd i tidsserien for utførte ukeverk og fravær.

227 000 personer var midlertidig ansatt 3. kvartal i år, en nedgang på 12 000 fra samme kvartal i fjor. Omfanget av midlertidige ansettelser var relativt høyest i primærnæringene, hotell- og restaurantvirksomhet og helse- og sosialtjenester.

74 000 personer var midlertidig fraværende på grunn av sykdom hele undersøkelsesuken i 3. kvartal. Andelen med sykefravær var 3,7 prosent for kvinner og 2,9 prosent for menn. Korrigert for bruddet i tidsserien kan økningen i sykefraværet siste år anslås til om lag 4 000 eller 0,2 prosentpoeng.

1.11.1999

18 300 ansatte i interesseorganisasjonene

Ifølge statistikk for interesseorganisasjoner 1997 sysselsetter næringen 18 303 personer fordelt på 4 279 foretak. Dette er første gang Statistisk sentralbyrå publiserer strukturstatistikk for denne næringen.

Interesseorganisasjoner i denne sammenheng omfatter næringslivs- og arbeidsgiverorganisasjoner, yrkessammenslutninger, arbeidstakerorganisasjoner, organisasjoner med religiøst formål, politiske partier og andre interesseorganisasjoner, blant annet innenfor miljøvern og hobbyvirksomhet med videre. Sports- og idrettsorganisasjoner inngår ikke i statistikken.

En rekke av foretakene har flere avdelinger (bedrifter) som tilhører andre næringsområder. En del foretak innenfor andre næringsområder har avdelinger (bedrifter) som er interesseorganisasjoner. Det finnes i alt 4 391 bedrifter (avdelinger eller lokale enheter, foreninger, klubber med videre) som til sammen har 14 702 ansatte. I det følgende beskrives kun statistikk basert på foretak.

Knapt en tredjedel (5 796 personer) av samtlige ansatte arbeider innenfor religiøse organisasjoner. Det arbeider bortimot like mange personer i arbeidstakerorganisasjonene (3 408) som i næringslivs-, arbeidsgiverorganisasjoner og yrkessammenslutninger (2 992). Disse gruppene sysselsetter i hovedsak heltidsansatte. De religiøse og partipolitiske organisasjonene sysselsetter en større andel deltidsansatte, henholdsvis 33 og 36 prosent.

Salg av varer og tjenester utgjorde 27 prosent av totale driftsinntekter i interesseorganisasjonene.

(Inntekter fra seminarer, kurs, andre arrangementer, varer og tjenester levert fra organisasjonen, betalte konsulentoppdrag utført av bedrifter/privatpersoner og inntekter av fast eiendom/husleier med videre inngår i salg av varer og tjenester.) Medlemskontingenter står for 38 prosent, mens ulike tilskudd og testamentariske gaver utgjør 20 prosent av driftsinntektene. Kildene for driftsinntekter har svært ulik betydning for de forskjellige interesseorganisasjonene. Innsamlede midler fra innsamlingsaksjoner, spilleautomater og lignende har stor betydning bare for de religiøse organisasjonene, mens medlemskontingenter er den største

WWW.SSB.NO Dagens statistikk

inntektskilden for arbeidstaker-organisasjonene. Tilskuddene er viktigste finansieringskilde for de politiske partiene og religiøse organisasjoner.

I tillegg til driftsinntektene finnes det også tilgang på midler i form av renteinntekter redusert for rentekostnader, ekstraordinære poster og bevegelser til/fra fond og avsetninger. Denne type inntekter ligger på rundt 6 prosent eller mindre av total tilgang på midler for interesseorganisasjonene utenom næringslivs- og arbeidsgiver-organisasjonene. For disse organisasjonene utgjør slike inntekter en femtedel av total tilgang på disponible midler.

Personalkostnader utgjør rundt en tredjedel av driftskostnadene i hver enkelt av næringsgruppene, bortsett fra de religiøse organisasjonene hvor denne andelen ligger på 51 prosent. Godtgjørelse til styre og representantskap utgjør fra 0,1 til 1,8 prosent, bortsett fra for yrkessammenslutningene hvor andelen ligger på 2,6 prosent av driftskostnadene.
Øvrige kostnader går til dekning av varekjøp, kontor og administrasjon, vedlikehold og drift av fast eiendom, reiser, kostnader knyttet til innsamlingsaksjoner, utdelinger/overføringer til formål, andre kostnader til formål som organisasjonen støtter, avskrivninger og andre driftskostnader ikke nevnt over.

1.11.1999

Prisforskjell på over 50 prosent

Prisen foreldre må betale for en barnehageplass varierer sterkt fra kommune til kommune. Selv innenfor samme fylke kan familier i samme inntektsgruppe oppleve prisforskjeller i årsbetalingen på noe over 50 prosent.

Prisen for å ha et barn i barnehage viser stor variasjon avhengig av hvilken kommune man bor i. I et utvalg på 109 kommuner er prisen for en barnehageplass i de ti dyreste kommunene hele 50 prosent høyere enn i de ti billigste. Dette gjelder for familier med en brutto årsinntekt på 375 000 kroner. Forskjellen er stor også for familier i lavere inntektsgrupper.

Et viktig aspekt knyttet til de kommunale forskjellene i foreldrebetalingen er at det brukes ulike betalingssystem. I overkant av 40 prosent av kommunene har graderte betalingssatser etter foreldrenes inntekt som en ordinær del av betalingssystemet. I de andre kommunene må foreldrene betale det samme uavhengig av hva de tjener (flate satser). For familier med inntekter under 100 000 kroner er det utbredt at kommunene tilbyr reduksjon eller gratis plass etter særskilt vurdering.

Alle kommunene i utvalget gir søskenmoderasjon til familier med to eller flere barn i samme barnehage. Reduksjonen i betaling for barn nummer to varierer fra 20 til 50 prosent.

De private barnehagene uten kommunal støtte benytter seg i all hovedsak av flate satser. Dette gjør at familier med inntekt på 100 000 og 250 000 kroner står overfor store prisforskjeller mellom et kommunalt og et privat tilbud i de tilfellene de kommunale barnehagene tilbyr inntektsgradert betaling. Denne problemstillingen gjelder spesielt regionene Oslo, Stavanger og Bergen. I Stavanger- og Bergensregionen er de private barnehagene også vesentlig dyrere for familier med en inntekt på 375 000 kroner. En familie i Stavanger med denne inntekten må i gjennomsnitt betale 27 prosent mer i året for en privat enn en kommunal barnehageplass. Tilsvarende familie i Bergensregionen må betale 24 prosent mer.

29.10.1999

En tredjedel av avfallet gjenvinnes

Hver nordmann kastet i gjennomsnitt 308 kilo avfall i 1998. Av dette ble 102 kilo levert til gjenvinning, noe som tilsvarer en tredjedel.

Tallene er hentet fra Statistisk sentralbyrås undersøkelse over avfallsmengder i kommuner, avfallsanlegg og interkommunale avfallsselskaper. Under søkelsen viser at det er svært stor forskjell mellom kommunene med hensyn til hvor mye avfall som oppstår. Det er også store variasjoner mellom kommunene i hvor mye avfall som leveres til gjenvinning.

En sammenligning av resultatene viser at kommunene i Midt-Gudbrandsdal renovasjonsselskap (kommunene Nord-Fron, Sør-Fron og Ringebu) i sum har minst avfall og størst mengde til gjenvinning. Der kastet innbyggerne i gjennomsnitt bare 225 kilo avfall hver, og av dette leverte de 143 kilo til gjenvinning. Dårligst ut kommer kommunene i Hallingdal renovasjon (kommunene Flå, Nes, Gol, Hemsedal, Ål, Hol og Krødsherad). Her kastet innbyggerne i gjennomsnitt 429 kilo avfall, og bare 35 kilo av dette ble levert til gjenvinning. Sammenligningen omfatter alle kommuner med over 10 000 innbyggere samt alle interkommunale avfallsselskap.

Sammenligningen er gjort ved at kommunene først er rangert etter hvilken som har lavest mengde husholdningsavfall per innbygger (lite avfall gir lavt rangnummer). Deretter er kommunene rangert etter hvilken som har høyest mengde husholdningsavfall til gjenvinning per innbygger (mye til gjenvinning gir lavt rangnummer). Til slutt er kommunene rangert etter de summerte rangnumrene fra de to rangeringene. Dette resulterer i at de som i sum har lite avfall og mye til gjenvinning kommer øverst, mens de som har mye avfall og lite til gjenvinning kommer lavest i rangeringen.

Forskjellene i totalmengde mellom kommunene er vanskelig å forklare. I noen tilfeller utgjør for eksempel avfall fra hyttebebyggelse store mengder som påvirker tallene. I andre tilfeller er det sannsynlig at befolkningens levesett spiller inn på avfallsmengdene. Når det gjelder variasjoner i mengdene som gjenvinnes, kan dette ofte forklares ut fra ulik satsing på slike ordninger. Feil

WWW.SSB.NO Dagens statistikk

og usikkerhet i tallmaterialet kan også forklare noe av variasjonen.

Totalt utgjorde husholdningsavfallet 1 358 000 tonn i 1998. Dette er 100 000 tonn mer enn i 1997, og økningen er den største som har vært registrert siden Statistisk sentralbyrå startet statistikken.

Det har vært registrert en økning i avfallsmengden fra husholdningene helt fra de første statistikkene ble laget på 1970-tallet. Forklaringen på dette kan blant annet ses i sammenheng med utviklingen i folks levestandard og forbruksvaner. Å stanse avfallsøkningen blir sett på som en hovedutfordring i avfallspolitikken, men så langt er det ingenting som tyder på at utviklingen har snudd.

Husholdningenes arbeid med kildesortering viser seg tydelig i statistikken. Mengden som ble sortert ut til materialgjenvinning utgjorde 452 000 tonn. Dette tilsvarer 102 kilo per innbygger. Mengden som gjenvinnes økte med 19 kilo per innbygger fra 1997. Til sammenligning økte totalmengden avfall med 21 kilo per innbygger. Papir, papp og drikkekartong utgjorde 46 prosent av det som ble gjenvunnet. Våtorganisk avfall har også blitt vanligere å sortere, og dette utgjorde 15 prosent av mengden som gjenvinnes fra husholdningene.

www.ssb.no Dagens statistikk

Publikasjoner fra Statistisk sentralbyrå

Gustav Haraldsen

Spørreskjemametodikk etter kokebokmetoden

Tradisjonelle metodebøker pleier å inneholde lite om datainnsamling. Isteden legges hovedvekten på hvordan dataene som er samlet inn, kan analyseres. Denne nye boka er imidlertid en praktisk innføring i hvordan gode spørreskjemaundersøkelser planlegges og gjennomføres. Den fører leseren fram til startpunktet for analysen, og er dermed et viktig bidrag til at samfunnsvitenskapelig forskning ikke bygges på sandgrunn.

Kokebokmetoden som det vises til i bokas tittel, henspiller på en blanding av grunnkunnskap og praktiske oppskrifter på hvordan ting bør gjøres. Denne tilnærmingen brukes for å gi leserne gode nok basiskunnskaper til å kunne komponere sine egne, originale «retter».

Boka henvender seg både til skjemasnekkere på ulike nivåer og til forskjellige typer skjemalesere. Den er skrevet både for studenter som skal gjennomføre sin egen, lille spørreskjemaundersøkelse og for prosjektledere i mer omfattende spørreskjemaopplegg. Dessuten vil den være en nyttig bok for kritiske lesere av statistikk og forskningslitteratur, så vel som for kjøpere av spørreskjemaundersøkelser.

Gustav Haraldsen har tidligere ledet intervjuvirksomheten i Statistisk sentralbyrå.

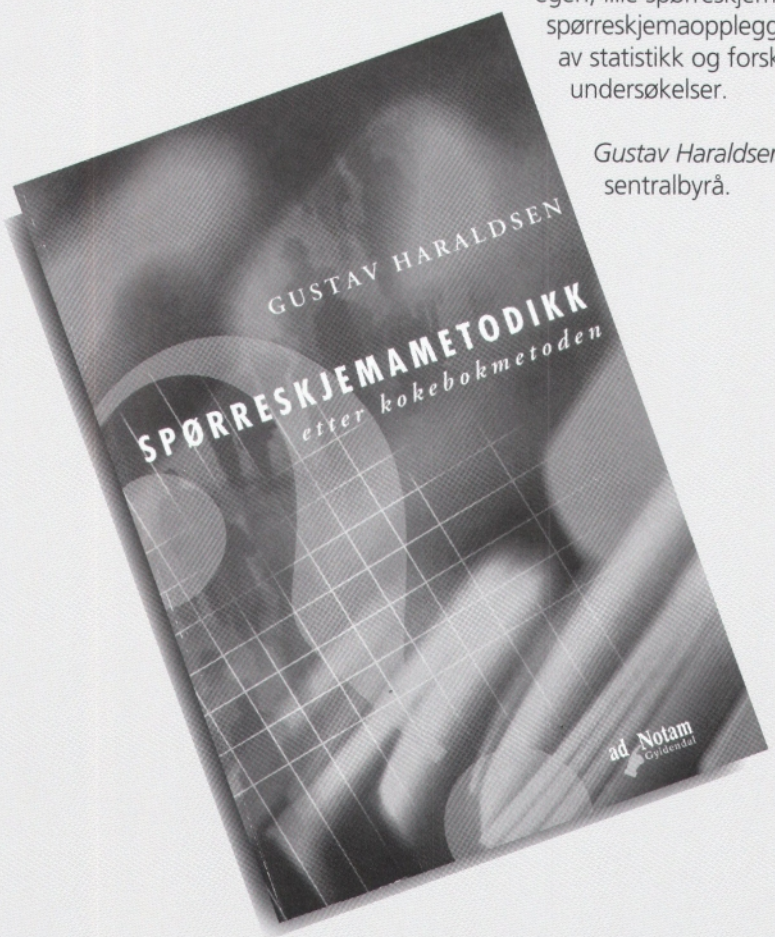

Boken utgis av forlaget Ad Notam Gyldendal og kan kjøpes i bokhandelen.

Antall sider: 354
Pris: kr 369,- inkl. mva.
ISBN: 82-417-0999-4

Statistisk sentralbyrå
Statistics Norway

A-blad

Returadresse:
Statistisk sentralbyrå
Salg- og abonnementservice
2225 Kongsvinger

Publikasjonen kan bestilles fra:
Statistisk sentralbyrå
Salg- og abonnementservice
2225 Kongsvinger

Telefon: 62 88 55 00
Telefaks: 62 88 55 95
E-post: salg-abonnement@ssb.no

ISBN 82-537-4745-4
ISSN 0801-7603

Pris:
Institusjonsabonnement kr 280,- pr. år
Privatabonnement kr 190,- pr. år
Enkeltnummer kr 50,-

Statistisk sentralbyrå
Statistics Norway

ISBN 82-537-4745-4
9 788253 747453